

35. évfolyam

2020. 3. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TÓTH HAJNALKA

A kiadvány

az

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN

SZÁSZ GÉZA

TOMKA BÉLA

TÓTH HAJNALKA

TÓTH SZERGEJ

VUKMAN PÉTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

SUDÁR BALÁZS

Egy előkelő albán család megkapaszkodása és felemelkedése a magyar végvidéken: az Aranidok 5

BAGI ZOLTÁN PÉTER

A Habsburg Birodalom első dragonyos kompániáinak felállítása, felszerelése és finanszírozása a tizenöt éves háborúban 14

HADNAGY SZABOLCS

Az 1658. évi oszmán hadjárat. Egy kettős hadjárat lehetősége 34

TÓTH HAJNALKA

Vasvár előtt. Habsburg–oszmán megegyezési kísérlet Temesváron 1663-ban 46

JULIA BAVOUZET

Hivatali eskü a magyar közszolgalatban 61

PAPP SÁNDOR

„Rendkívül felemelő és megindító látvány ennek a rabságból felszabadult keleti népnek a lelkesedése” Forradalom és alkotmányosság a 20. század eleji Isztambulban egy magánszemély és a hivatalos diplomácia szemszögéből 87

MŰHELY

KINTLI DÓRA

Nova ex Hungaria. Tudósítás 1546-ból a török–magyar összecsapásokról 113

MARTON GELLÉRT ERNŐ

„Az mint Isten tudnunk adja, oltalmazzuk vérünkkel is szegény hazánknak bástyáját...” Magyar nyelvű Esterházy-levelek a Koháry-Coburg család levéltárából 126

Határainkon túl

„Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom...” Beszélgetés Kovács Andrással (Az interjút készítette: Juhász Krisztina és Marton Gellért Ernő) 151

Kovács András közleményei 167

KOVÁCS ANDRÁS

János Zsigmond fejedelem síremléke 175

Figyelő

Vendégségben Konstantinápoly 10. századi udvari történetíróinak műhelyében

(Németh András: *The Excerpta Constantiniana and the Byzantine Appropriation of the Past*. Cambridge University Press, Cambridge 2018.)

BOLLÓK ÁDÁM 189

Számunk szerzői 199

„Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom...”

Beszélgetés Kovács Andrással*

Kovács András 1946-ban született Marosvásárhelyen. Középiskolai tanulmányait Szászrégenben végezte, majd 1964 és 1969 között a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem történelem szakos hallgatója volt. Az egyetemi diploma kézhezvételét követően Bálványosváraaljárja került, ahol két évig tanította a történelem és ének-zene tantárgyakat. A Román Akadémia Történeti és Régészeti Intézetének (Kolozsvár) 1971-től 1998-ig volt a munkatársa. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem építkezéseiről írt doktori disszertációját 1984-ben védte meg. Az 1990-es évek elejétől több intézményben is kulcsszerepet vállalt a magyar nyelvű művészettörténet oktatásában. 1997-ben, amikor a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán elindult a magyar nyelvű művészettörténet szak, docensként kezdett oktatni, majd 2004-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. Munkájának elismeréseképpen 2001-ben a Forster Gyula-díjat, 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 2015-ben a Szervátiusz Jenő-díjat kapta meg, 2010-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjának választották.

Arra szeretnénk kérni, hogy meséljen a gyermekkoráról, családjáról és arról, hogy milyen emlékeket őriz ebből az időszakból!

Jövendő patikatulajdonosként születtem 1946. augusztus 19-én Marosvásárhelyen, olyan családban, melynek nemzetiségi összetételével csak a Monarchia tarkasága vetekedhetett. Szüleim, Kovács Andor (1920–1983) és Bányavölgyi Klára (1919–2000) gyógyszerészek voltak. Édesapám a kézdivásárhelyi Kovács családból származott, dédapja Gábor Áron első ütegeinek tüzére, enyedi diák, későbbi hídvégi református lelkész és 1848–1849-es emlékirat-szerző, sepsiszentgyörgyi Nagy Sándor (1824–1900) volt.¹ Nagy Sándor felesége, Fogarasi Krisztina pedig a Marosvásárhelyen és Göttingában (Göttingen) tanult Fogarasi Sámuel (1769–1830)² lelkész unokája, ifj. Fogarasi Sámuel (1804–1864) református esperes és általános főjegyző leánya volt. Andor nagyapám (1891–1948) Kovács József (1860–1941) gerendkeresztúri református lelkész és Nagy Karolina (1864–1925) legidősebb, szintén Enyeden tanult fiaként lett gyógyszerész, oklevelét néhány nappal a szarajevói merénylet után állították ki Budapesten. Katonai szolgálata alatt ismerte meg Hilda (1900–1964) nagyma-

* Az interjú az MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport munkája keretében jött létre, amelyet az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatott a 20391-3/2018/FEKUSTRAT, valamint a TUDFO/47138-1/2019-ITM iktatószámú projekttel a Szegedi Tudományegyetem, Interdiszciplináris Kiválósági Központ, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, MTA–SZTE Oszmán-kori Kutatócsoport.

¹ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49*. Kolozsvár, 1896.

² Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770–1799)*. Bev. tan. és jegyz.: Juhász István. Bukarest, 1974.

mámat Bosznia–Hercegovinában. Ő Boleslaw Ludwig Pszorn/Psorn (megh. 1909), Leobenben végzett, krakkói származású lengyel bányamérnök, a tuzlai sóbánya „főbányatanácsosa” (Oberbergrat, 1883–1908) és Milics Anna (megh. 1936), Milics Mladen (megh. 1879) kecskeméti rác pap és a református Farkas Erzsébet (megh. 1924) leányának a házasságából született Tuzlán. Nagymamám katolikus horvátnak nevelték, otthon horvátul és németül beszéltek, családjában csak a kecskeméti születésű édesanyja beszélt magyarul. Nagyapámmal németül beszélt, magyarul csak a házassága után, Erdélyben, a gerendkeresztúri papilakban tanult meg. Velünk, unokáival csak magyarul beszélt, a második világháború utáni években nem volt ugyanis ajánlatos a német nyelvtudás fitogtatása. Anyai nagyapám alattányi volt: Burka Miklós (1893–1947) az olasz fronton harcolt tűzérként, háborús érdemeiért vitézi címet és új, Bányavölgyi nevet szerzett. Anyai nagyanyám, Németh Mária (1898–1987) Győr-szabadhegyen született, Németh János és Pulai Róza legidősebb leányaként. Az első világháború végén, Budapesten esküdtek meg, a nagymamám özvegyen, 1958-ban költözött hozzánk, Szászrégenbe.

Szüleim, akárcsak nagyapám, a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerezték gyógyszerési oklevelüket 1943-ban, évfolyamtársakként ott ismerkedtek meg. A háború és a közeledő front megszakította mindkettőjük doktori felkészülését, 1944. november 7-én, már két légiriadó között esküdtek meg, s Budapest ostromát a Nádor utca egyik bérházában kialakított óvóhelyen vészelték át. 1945. május 1-jén érkezett haza a család (édesapám családja is elmenekült Marosvásárhelyről, ők a Vas utcában élték át Budapest ostromát) Budapestről Aradon keresztül Marosvásárhelyre, kirabolt főtéri házukba, melyben akkor éppen a szovjet városparancsnok székelt. A kiürített gyógyszerterát kölcsönbe kapott 1 kg aszpirinnel és a zsákmányolók által ott felejtett tablettázógéppel nyitották meg s hozták működésbe. Nagyjából 1948-ra jöttek rendbe, akkor államosították a gyógyszerterát egy, az időközben elhunyt nagyapám nevére kiállított határozattal; 1950-ben jutott ugyanerre a sorsra a házuk is.

Kisgyerekkorom ebben a házban és az én szememben hatalmasnak tűnő kertjében telt. Minthogy szüleink az akkor dühöngő gyermekparalízistól féltettek, a húgommal együtt csak kivételes alkalmakkor jutottunk ki az utcára. Játsszótársunk így nagyapám eredetileg vadászatra vásárolt, Mackó nevű, békétűrő airedale terrier kutyája volt. Az államosítás előtt olykor még részese lehettem a Sas gyógyszerterát életének, a laboratóriumban „segíthettem” fűrösztetni a piócákat, csomagolni a különböző készítményeket. A patika államosítása után édesapámat egy másik patikába helyezték, édesanyám pedig Kopp Elemér professzor tanársegéde lett az Orvos-Gyógyszerészeti Egyetem Farmakognóziai Tanszékén. Május 1-jei és augusztus 23-i felvonulásokra emlékszem, melyeken édesanyámmal ácsorogtunk a Főtéren az egyetem felvonulójának oszlopában, s mozgalmi nótákat (például: Egy a jelszónk, a béke!, Internacionálé) énekeltünk. A tribün a Városházával szemközt, éppen a házuk előtt állt, s építésének kezdetétől a felvonulást követő napig az utcára néző szobákból ki voltunk zárva, azok ajtaját ugyanis a hatóságok merénylettől tartva lepecsételték. Édesanyámat osztálylenséggént dobták ki 1952-ben az egyetemről, édesapámat Gyergyószárhegyre és Maroshévízre, a mi patikánknál valamivel később államosított gyógyszerterákba helyezték ki, hónapokig volt távol. Azokban az években már mi is bérlők lettünk államosított házuk emeletén, s az eredetileg ötszobás, összkomfortos lakásunkból három szoba és a közös konyha jutott a családunkra, özvegy nagymamámra, érettségi után az egyetemi felvételin elutasított, gyári munkás nagybátyámra, valamint nagyapám húgának a családjára. Lakótársaink, a tartományi Útépítő Hivatal hivatalnokai és munkásai vették birtokba a fürdőszobánkat, szüleim hálószobáját és a mi gyerekszobánkat; a munkások éjjel a lépcsőházból nyíló emeleti hall padlóján aludtak; egy rendőr családjával pedig a konyhánkon osztoztunk, ők az éléskamránkat kapták lakás gyanánt.

Ezt a házat hagytuk el 1953 nyarán, néhány hónappal Sztálin „elvtárs” halála és szüleim Szászrégenbe helyezése után, s cseréltük fel egy magyarrégeni albérlettel. Az elsős ábécés-könyvem 1953 őszén még Sztálin-képpel kezdődött.

Hogyan lett egy gyógyszerész unokájából, két gyógyszerész könyvkedvelő gyermekéből művészettörténész? Hová vezethető vissza a művészetek és a történelem iránti érdeklődése? A családi könyvtár művészeti albumai és a művészetpártoló édesanya szerepe nyilvánvalóan meghatározó e tekintetben. De mi volt az a fordulópont, amelynek eredményeképpen a kolozsvári egyetem történelem szakára jelentkezett?

Azt hiszem, hogy sok minden összejátszott sorsom alakulásában: patikánk és házunk államosítása, szüleim kihelyezése Szászrégenbe, az ottani iskolám tanárai meg az olvasmányaim. A szüleimnek külön polca volt a patikával szemben álló könyvüzletben, oda tették számukra félre a könyveket, s a születésnap, meg karácsony ajándék mindig és mindenki számára könyv, könyvek voltak. Más akkoriban nem is igen lehetett... Iskoláskorom kezdetétől faltam a könyveket, az első önállóan elolvasott könyvem a *Toldi* volt. Szinte kívülről fújt kedvencem éveken át az *Egri csillagok* lett, de egy időben olvastam mesegyűjteményeket Shakespeare drámáival, Boccaccio *Dekameronjával* vagy Jules Verne, Karl May, Jókai, Balzac, Zola, Camus és Aragon, esetleg Thomas Mann regényeivel együtt. Az ötvenes években még Budapesten élő nagymamám jóvoltából a hetes késéssel érkező *Népszabadság*, a *Ludas Matyi*, meg az *Élet és Tudomány* előfizetői voltunk, állandó betűhűségemben végig is olvastam valamennyit.

Tizenkét éves lehettem, amikor létrejött a régeni művészeti iskola, ahol délutánonként festeni tanultam. Semmi tehetségem nem volt, de ez csak a középiskolai felvételi táján tudatosult bennem. Bár nyomtalanul elpárologtak festői ambícióim, megmaradt a képzőművészetek iránti vonzódásom, s olvasmányaim között felértékelődtek a művészettel kapcsolatos kiadványok, albumok, életrajzi regények.

Negyedik elemista koromtól kezdve fényképeztem is. Nagybátyám ajándékozott meg egy „alig használt”, szovjet, Ljubityelj nevű, leginkább egyszerűsített Rolleiflexhez hasonló, tüköraknás, rollfilmes géppel. Jobb híján a '70-es évekig használtam, amikor szinte anyagi csődbe juttattam a családomat egy tükörreflexes szovjet Zenit „filmpuska” megvásárlásával, amihez 300 mm-es teleobjektív is tartozott, utóbb pedig szegedi könyv- és irodalomtörténész barátaim által szerzett Praktikát használva értem meg a digitális fényképezés korát. Az elméleti tudás adott volt: egy téli vakáció idején került a kezembe és – amennyire korai tizenévesen meg tudtam emészteni – fel is faltam a hagyományos fényképezés alapjait összefoglaló Barabás János – Gróh Gyula szerzőpáros által szerkesztett, mintegy félezer oldalas, *A fényképezés kézikönyve*³ című traktátust. A makrófelvételek készítésének elvi és gyakorlati alapjairól vagy az ún. Schwarzschild-effektusról szóló, bölcsészhez nem illő tudásmat később a műtárgyak, ötvösjegyek, pecsétlenyomatok és megvilágítatlan műemlékbelső fényképezésében kamatoztattam. A fényképezéshez téma is kell: a család, a környezet, a kirándulások mellett egyre inkább előtérbe kerültek a műemlékek. Visszagondolva, az *Egri csillagok*, a festegetés, a fényképezés meg a könyvek vezethettek oda, hogy szüleim nagy megrökönyödésére kijelentsem: nem vegyész, mint addig gondoltam, hanem művészettörténész szeretnék lenni.

Hogyan emlékszik vissza az egyetemi évekre? Milyen volt a '60-as évek Babeş–Bolyai Tudományegyeteme?

³ Barabás János – Gróh Gyula: *A fényképezés kézikönyve*. Budapest, 1956.²

A történelem szakra abban a reményben felvételiztem, hogy ott majd harmadévtől a nem sokkal korábban létrehozott művészettörténetre szakosodhatom. Ötvenhat hallgatót számláló évfolyamunk magyar alcsoportjába hetünket vetek fel; a felvételin hatan versenyeztünk egy-egy egyetemi helyért. Az ötéves képzést 1964-től 1969-ig a történelmi korszakok kronológiája szerint strukturálták, s engem mindjárt az első éven meghódítottak Bodor András egyetemes ókori történelemről szóló előadásai. Annyi mindenre fényt derítettek Oxfordban képzett klasszika-filológus tanárunk nyugodt, jellemzően *accusativus cum infinitivus* szerkezetekkel tömörítő mondatai, hogy csak azt kívántam, hogy lenne időm mindent el is olvasni az általa ajánlott könyvészetből. Első éven találkoztunk a történelmi segédtudományok tantárgyval és előadójával, Jakó Zsigmonddal is. Elsőtől harmadévig jártam latin és olasz szemináriumra. Sekélyes iskolai latin tudásomat talán a ministrálás latinjával meg a patikai állványedények rövidített, éppen ezért rendkívül „izgató” felirataival kapcsolatos tapasztalataim bővítették; az egyetemen Caesar-, Sallustius- és Tacitus-szövegeket olvastuk. Ma sem ismerem jól a mindennapok olasz szókincsét, de annak idején átrágtam magam egy-egy latin, francia meg egy kis olasz szótár és persze a Babits-fordítás segítségével az *Isteni színjáték* eredeti szövegén. Másodéven Pataki József tanár úr hívévé szegődtem, aki *Egyetemes középkor* címen nagyjából az angol polgári forradalomig terjedő korszak történetének eseménysorában kalauzolt bennünket. Másodévtől már körvonalazódott az érdeklődésem is, így a harmadéven a Kovács József által előadott újkor meg negyedéven az Imreh István által tanított jelenkor történetét inkább kötelező penzumként, mint passzióként éreztem. Meg kell azonban jegyezni, hogy Imreh István tanár úr személyisége, lelkesedése és előadói stílusa mindannyiunkat elragadott, az volt csak a baj, hogy tanárunk lendületes előadásait élvezve gyakran a jegyzetelésről is megfeledkeztünk. Az ókori szemináriumokat Bitay Ilona, a többi egyetemes szemináriumot pedig Magyar András tartotta. Románia történetéhez kapcsolódó kurzusaink románul folytak, és ez volt a nyelve harmadévtől a művészettörténeti oktatásnak is.

Az Aetas lapjain 2015-ben jelent meg Tóth Hajnalka és Papp Sándor interjúja Sipos Gáborral, aki arról beszélt, hogy a még középiskolás diákot Jakó Zsigmond „megbízta egy feladattal”. Jakó saját korának, a 20. századnak az egyik legjelentősebb magyar történésze és tudományszervezője volt. Önre milyen hatást gyakorolt egyetemista éveit alatt?

Nekem is ő volt a mentorom, a későbbiekben is gyakran fordultam hozzá kutatási problémáimmal, de ma is megtörténik, hogy az ő példájára, gondolkodásmódjára visszaemlékezve próbálok eligazodni az előttem álló feladatok megoldásában.⁴ Másodévesen rendelt magához, s zavarba ejtett, mert először arról kellett meggyőzőnöm, hogy nincsenek szépírói ambícióim. Nemrégiben döbbsentem rá, hogy a családomból nagyapám öccsét, Kovács László műfordítót és esszéíró, az *Erdélyi Helikon* meg az *Erdélyi Szépművészeti Céh* 1952-ig Kolozsvárott élt szerkesztőjét, valamint húgait, a teológiát végzett Katalint, illetve a klasszika-filológiát végzett Erzsébetet, az én kolozsvári pótmamáimat ismerte személyesen, azért gondolhatta, hogy minálunk amolyan családi „betegség” lehet a komoly történészi munkával összeegyeztethetetlen irodalmárkodás.

Miután Virgil Vătășianu kolozsvári művészettörténész professzor tanítványa lett, s főleg az egyetemi éveket után, Jakó Zsigmond mennyire volt, illetve tudott hatással lenni a pályája alakulására?

⁴ Kovács András: *Jakó Zsigmond, a tanár*. Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. 35–38.

Román tanáraink közül nagyon kevesen hivatkoztak magyar könyvészetre. Az üdítő kivételek közé tartozott Virgil Vătășianu, aki Nagyszébenben érettségizett 1918-ban. Ő nemcsak olvasott, hanem szépen és tisztán, 1918 előtti magyarsággal beszélt magyarul (velem soha!), de anyanyelvi szinten beszélte a német nyelvet, s persze kortársaihoz hasonlóan, tudott franciául, sőt 1916-ban, a Román Királyság hadbalépése után tüntetően angolul kezdett tanulni; hosszú, több mint egy évtizedes római tartózkodása alatt (a Scuola Romena di Roma titkáráként) a harmincas és negyvenes években olaszul is megtanult. A Hunyad megyei román kőtemplomokról írt disszertációjával doktorált 1927-ben Bécsben, a művészettörténész Joseph Sztrzygowski tanítványaként. A román országok feudalizmus kori művészetéről szóló összefoglalásának⁵ Erdélyről szóló fejezeteiben bőszégesen idézte is a rendelkezésére álló német és magyar szakirodalmat. Azt hiszem, hogy kettőnk viszonyában elsősorban a tanári felelősségérzet működött, soha nem felejttem például azt a szemináriumi gyakorlatot, melynek során váratlanul a budapesti Parlament épületét vetítette ki, s elemzésére csoportunk egyetlen magyar tagját, engem szólított ki. Egyedül őneki köszönhetem, hogy kitaró utánajárással elintézte a Tanügyminisztériumban, hogy elengedjenek a kötelező három év lejártá előtt, s így lehettem kutatója a Román Akadémia Kolozsvári Fiókja keretében működő Történeti és Régészeti Intézetnek, amely 1971-től keretet adott tudományos pályámnak. Ott lettem munkatársa B. Nagy Margitnak, akinek a munkássága, személyisége és szemlélete szintén hatott rám.⁶

Jakó tanár úr közvetlenül nem alakíthatta a pályámat, tanácsaival engem alakíthatott s téríthetett, térített is a szükséges és értelmes kutatások irányába. Meggyőződése volt, hogy a kezdő is csak valós, tényleges problémák megoldása s nem az előtte járók által „lerágott csontok” révén tehet szert kutatási tapasztalatra. Ótőle örököltem a magyarországi kapcsolataimat is. Így juthattam el az Országos Műemlékfelügyelőségen dolgozó Entz Gézához, rajta keresztül pedig diszciplínám meghatározó kutatójához, az akkoriban már nyugalomba vonult, de a kutatástól soha el nem szakadt Balogh Jolánhoz. Így kutathattam Maksay Ferenc és Trócsányi Zsolt megértő támogatásával a Magyar Országos Levéltárban; és így kerültem kapcsolatba először Keserű Bálinttal, a szegedi József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének vezetőjével, majd tanítványainak és munkatársainak hosszú sorával, köztük Font Zsuzsával, Balázs Mihállyal, Ötvös Péterrel, Monok Istvánnal. Az ő egészen kivételes baráti és kollegiális segítségük és figyelmük nélkül aligha lettünk volna képesek épp ésszel átvészelni a sötét '80-as éveket. Ők és sokan mások is segítették a kutatásaimat tanácsaikkal, szakirodalommal, sokszor csak azzal, hogy meghallgattak.

Az egyetemi diploma megszerzése után Bálványosváraaljára került. Mesélne erről a rövid időszakról?

Nekem az a két év irgalmatlanul hosszúnak és kilátástalannak tűnt! 1969-ben végeztem az egyetemet, abban az évben a bukaresti, a kolozsvári és a jászvásári egyetemek történész végzettjeit a Tanügyminisztérium által összeállított lista alapján Jászvásáron helyezték ki három évig kötelező munkahelyükre. Noha dékánunk magával vitte és bemutatta a hivatalos írást arról, hogy engem a kolozsvári Művészeti Múzeum szeretne alkalmazni, mégis választanom

⁵ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române*. București, 1959.

⁶ Kovács András: *B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4 – Budapest, 2007. március 4.)*. Művészettörténeti Értesítő, 56. évf. (2007) 1–2. sz. 359–366.; uő: *In memoriam. B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4–Budapest, 2007. március 4.)*. Erdélyi Múzeum, 68. évf. (2007) 1–2. sz. 123–129.

kellett. Bálványosváralját választottam, más magyar tanítási nyelvű általános iskolában betöltendő tanári állás ugyanis nem szerepelt abban az évben Kolozs megye listáján. Szeptemberben, a tanév kezdetén derült ki, hogy a történelem órák mellett nekem kell majd az éneket is tanítanom, sőt az iskola énekkarával is foglalkoznom. A baj csak az volt, hogy reménytelenül botfűlőnek születtem (?) / neveltek (?), az alaphangot sem voltam képes megadni. Ott-hon még kisegített a pianínó, amin szívesen pötyögtettem, de az iskolában kötött hangzású hangszer nem volt, így tanítványaim, akik tényleg nagyon szerettek volna énekelni, elméletet, hangsorok felírását, transzponálást tanultak tőlem, miközben „zenetanári” működésemet a frusztráció és a kilátástalan tehetetlenség tudata tette elviselhetetlenné.

Milyen témában készítette doktori értekezését? Hogyan körvonalazódott az értekezés témaköre?

Tudományos érdeklődésem alakulása lényegében egyenes vonalú volt. Jakó tanár úr – a már említett – vallatásos beszélgetésünk után azt ajánlotta, hogy dolgozzam fel az Erdélyi Káptalan Birtoklevéltárának az alvinci kastélyra vonatkozó kiadatlan forrásanyagát. Úgy vélekedett, hogy Vătășianu professzor, aki harmadéven a tanárom lesz, biztosan felfigyel majd a 16–17. századi erdélyi emlékeket kutató tanítványa eredményeire. Az akkori nagyrépost, a szép emlékezetű dr. Faragó Ferenc nagylelkű támogatásával 1966 nyarán egy hónapot töltöttem Gyulafehérvárott, lemásoltam az alvinci uradalom 18–19. századi leltárait, részben sikerült le is fényképeznem az ugyanott talált építészeti felméréseket a kastély Batthyány Ignác püspök korabeli és valamivel későbbi, 1808–1809-es állapotáról. Ezekből kiderült, hogy az 1966-ban létezett romos épület alig egynegyede volt az egykori, szinte nyomtalanul elpusztult, pompás fejedelmi, majd püspöki rezidenciának, s hogy története sokkal bonyolultabb a szakirodalomban megfogalmazott sommás vélekedéseknél. A következő években a kolozsvári városi számadáskönyvek fejedelemségszervi anyagát, Beszterce város levéltárának Kolozsvárott őrzött levelezés/misszilis anyagát és a Magyar Országos Levéltárban őrzött Erdélyi Fiskális Levéltár anyagát kutatva körvonalazódott az a meggyőződésem, hogy Alvinc fennálló épületegyüttese nem annyira az ott meggyilkolt Martinuzzi Fráter György, hanem sokkal inkább Bethlen Gábor fejedelem és nagyvonalú olasz építész, a Como-vidékről származó, vernai Giacomo Resti műve lehet. Ezt a feltevést azután a '90-es évek elején a falkutatás és a régészeti ásások igazolták is. A diplomamunkám készítése kapcsán tett felfedezés meghatározta a doktori témaválasztásomat is: úgy tűnt, hogy Bethlen Gábor építkezéseit kutatva konkrét képet alkothatok az Erdélyi Fejedelemség virágkorának addig jóformán csak Szalárdi János krónikájának Bethlen Gábor és I. Rákóczi György műpártolására utaló passzusait felkérődző értékelése helyett. A baj csak az volt, hogy éppen a kutatásra kijelölt emléksor legjelentősebb együttese, a gyulafehérvári fejedelmi palota nagyobb része, valamint az ottani református kollégium épülete is kaszárnya volt az 1700-as évektől kezdve; az volt Várad vára és a benne található fejedelmi palota is 1692 után, Szamosújvár vára pedig Mária Terézia korától kezdve börtön, így ezek helyszíni, autopszián alapuló kutatására, de még a fényképezésére sem volt esélyem. Ezzel a témával jelentkeztem még bálványosváraljai történelem- és énektanárként 1970 elején a doktorátusra, Virgil Vătășianu professzor pedig nagyvonalúan el is fogadta ezt a romániai egyetemeken meglehetősen szokatlan – ahogyan ő tréfásan s hazai viszonyainkra utalva, aktualizálva megfogalmazta –, Bethlen Gábor fejedelem „személyi kultuszához” kapcsolódó témát.

Arra szeretném kérni, hogy pályája alakulásának néhány jeles egyéniségét emelje ki! Olyan személyekre gondolunk, akik élete és pályája alakulásában fordulópontot jelentettek, esetleg később „őrálló védelmezőként” álltak Ön mellett, avagy mögött.

Említettem már Jakó professzor úr nevét, aki nemcsak témát adott a másodéves történezhallgatónak, hanem az általa nagyvonalúan felkínált szenzációs levéltári anyag lelkiismeretes feldolgozása révén tulajdonképpen sikerre is ítélte a pályakezdőt. Még egyetemi polgárként bízott meg azzal is, hogy dolgozzam fel Oláh Miklós címeresleveleinek a miniatúráit, s bábáskodott az elkészült román nyelvű dolgozat közzétételében is.⁷ Szinte a halála napjáig segítette kutatásaimat, olykor, szokása ellenére és nagy büszkeségemre, még dicsérte is az eredményeimet.

Virgil Vătășianu professzor személyiségéhez hozzátartozott, hogy minden tanítványára figyelt, nyomon követte a tevékenységüket, és legtöbbször éppen az ő közbenjárásának köszönhetően jutottak olyan helyzetbe, hogy energiájukat a tudományos kutatásnak szentelhessék. Ez történt az én esetemben is: így szabadított ki két év elteltével, több sikertelen próbálkozás után a kolozsvári Történeti és Régészeti Intézet akkori igazgatójának, Constantin Daicoviciu professzornak a befolyását is latba vetve a tanügyi „jobbágyságból”, és így alkalmaztak az Intézet általa vezetett művészettörténeti kutatócsoportjában, ahol azután 1998-ig dolgoztam.

Az elmúlt évben megjelent egy, a szó szoros értelmében nagy, kétkötetes és 9,5 kg-os összefoglalás a romániai művészet történetéről. Elsősorban néhai professzoromra és az engem befogadó, egykori intézeti munkahelyemre gondolva vállaltam el, hogy összefoglalom az első kötet számára a 16–17. századi erdélyi építészet és szobrászat történetét. Így született meg a 180 oldalas kézirat,⁸ amelynek szövege – úgy vélem – nyelvi pongyolaságai ellenére is elnyerné egykori tanárom tetszését. Ő volt ugyanis az előző, 1968-ban és 1970-ben megjelent román szintézis erdélyi vonatkozású fejezeteinek szerzője,⁹ így nagyjából mérhetővé is váltak az elmúlt fél évszázadban elért eredmények.

Talán itt kellene megemlékeznem néhai Sebestyén György (1920–1993) építészről, a bukaresti Ion Mincu Intézet, az Építészeti Főiskola (ma Építészeti Egyetem) egykori tanáráról. Kolozsvárról származott Bukarestbe. A nagyapja, Sebestyén Dávid építési vállalkozó számos kolozsvári épület, köztük az Egyetem utcában emelt nagy, négyemeletes bérház, a Sebestyén-palota kivitelezője volt. Unokája Franciaországban kezdte, Budapesten folytatta, végül pedig Bukarestben fejezte be egyetemi tanulmányait. Közben meggyőződéses kommunista, politikai megfontolások miatt 1943-ban magyarországi börtönbe, származása miatt 1944-ben német koncentrációs táborba került. Úgy vélem, hogy koncentrációs táborának felszabadítója nem a szovjet hadsereg volt, így a sztálinizmus idején (a Rajk per hullámverésében?) minden ítélet nélkül ismét börtönbe került. Bukarestben az ifjú kommunisták magyar nyelvű, *Ifjúmunkás* című hetilapjának volt a főszerkesztője 1948 márciusa és 1949 tavasza között, romániai börtönévei előtt. Eseményein azonban szocialista börtönélményei később sem változtattak. Ismeretségünk a '80-as években kezdődött, kiindulópontja a Sebestyén-fivérek által 1963-ban kiadott, erdélyi reneszánszról szóló román nyelvű kötet és felmérésgyűjtemény volt.¹⁰ Ő Váraddal és

⁷ *Diplomele de înobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus*. Revista Muzeelor, vol. 6. (1969) 101–110.; bővített magyar változata: *Oláh Miklós címereslevelei*. Korunk 3. folyam, 5. évf. (1994) 4. sz. 103–108.

⁸ *Arta în Transilvania în secolele XVI-XVII*. In: Răzvan Theodorescu – Marius Porumb (eds.): *Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate*. Vol. 1. București-Cluj, 2018. (Civilizația Românească, 10.) 511–592.

⁹ *Istoria artelor plastice în România*. Red. de un colectiv sub îngrijirea Acad. Prof. George Oprescu. Vol. 1. București, 1968; *Istoria artelor plastice în România*. Red. de un colectiv al Institutului de Istoria artei al Academiei de Științe Sociale și Politice a RSR. Vol. 2. București, 1970.

¹⁰ Sebestyén, Gh(eorghe) și [Sebestyén,] V(ictor): *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. București, 1963.

az erdélyi reneszánsz kastélyokkal kapcsolatos eredményeimre figyelt fel. A romániai reneszánsz építészetéről¹¹ szóló kötetén dolgozva fedezte fel doktori disszertációm is. Elég sűrűn leveleztünk és vitatkoztunk is levélben azokról a kérdésekről, amelyek mindkettőnket érdekelték. Még a disszertációm is dolgoztam, amikor egy alkalmi futár révén nagy papírtekerccset kaptam tőle. A két papírlepedőn legnagyobb meglepetésemre a gyulafehérvári vár 1:200-hoz méretarányú, valamikor 1963 táján készült felméréseinek a másolata volt, a városnak éppen az engem érdeklő része, benne többek között a kaszárnyaként hét lakatra zárt egykori fejedelmi palota nagyobbik része, az egykori református kollégium, a Collegium Academicum, valamint a szintén katonák által adminisztrált Kendervár bástya, az egykori fejedelmi ágyúöntőház épülete. A mellékelt szóbeli használati utasítása csak azt kötötte ki, hogy a felméréseket én valahol találtam, ő semmit nem tud róluk! Nagyon nagy hálával gondolok rá, mert ajándéka nélkül aligha bontakozhattak volna ki a fejedelmi székváros közép- és kora újkori helyrajzával kapcsolatos kutatásaim. Nincs ugyanis még egy évtizede sem annak, hogy a fejedelmi palota kaszárnya-részéről az első „civil” felmérés elkészült.

A Magyar Tudományos Művek Tárát (MTMT2) böngészve azt látja a statisztikákat kedvelő olvasó, hogy '92-ben 10, '93-ban 17 közleménye jelent meg. 1969-től 1989-ig mindösszesen 15, '90–91-ben további 10, tehát két év alatt több, mint az előtte levő huszonkettő alatt összesen. Jól látszik, hogy 1989 – szó szerint – történelmi fordulópont a pályáján. Tudjuk, hogy a statisztika mindent megmutat, csak a lényegyet takarja el. Mesélne egy kicsit arról, hogy mennyire volt más, esetleg, könnyebb magyar nemzetiségű történészeknek lenni '89 után, mint előtte?

1989 előtt, azt mondhatnám, hogy halmozottan hátrányos helyzetben voltam: elsősorban a doktori felkészüléssel kellett foglalkoznom egy olyan világban, amelyben külföldi tanulmányúthoz, külföldi tudományos kiadványokhoz, de külföldön őrzött levéltári forrásokhoz sem igen juthattam a magamféle. Nagyon körültekintően engedték külföldre román kollégáimat is, számomra pedig csak a magyarországi rokonlátogatások maradtak, melyek során kutathattam az Országos Levéltárban, látogathattam a gazdag erdélyi emléktanyagot őrző magyarországi múzeumokat, és eleinte, a '80-as évekig könyveket is vásárolhattam nagyanyai örökségemnek köszönhetően. Így jött létre az itthoni könyvtáram. Úgy vélem, ellentétben a jelenleg megnyilvánuló, pályázathoz kötött támogatási formákkal, hogy az ember természetes módon először kutat, azután keríthet sort kutatási eredményeinek a bemutatására, így a korai években sok közleményem amúgy sem lehetett. Később, különösen a '80-as évektől a művészettörténeti kutatásnak az erdélyi száz, magyar középkori, kora újkori szakaszát illető része cenzúra alá esett, és csak ritka szerencsével lehetett ilyen vonatkozású eredményeket közzétenni. Diktátorunk és neje valamiért állítólag pikkelt is a művészettörténészekre... Emlékszem egy ifjabb pályatársam esetére, akinek Sepsiszentgyörgy vártemplomáról szóló írását blőd, *Sepsiszentgyörgy középkori műemléke* címen kellett közzétennie. 1974-ben nagy felhajtással ünnepelték Kolozsvár (Napoca) ókori létezésének 1850. évfordulóját. Az *Utunk* a nagy eseményre ünnepi cikksorozatot tervezett Kolozsvár régiségeiről, velem is megírtattak néhány apró, egyflekkes cikket, melyeket hetenkénti folytatásokban szándékoztak közzétenni. A cenzúra azonban, úgy látszik, nem volt kíváncsi a tudományomra. Más alkalommal intézetünk igazgatója, amikor egy tudományos konferencián Báthory András meg Bethlen Gábor gyulafehérvári vízvezetékéről értekeztem az ő elnöklete alatt, nyílt színen kijelentette, hogy ezek a piszlicsáré, pár kilométeres közmunkák nem érdemelnek fi-

¹¹ Sebestyén, Gheorghe: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. București, 1987.

gyelmet, mert máskor és máshol, például az ókori Rómában, Kínában jóval nagyobbak épültek! Lehetetlenné vált a magyar nyelvű források közzététele is. Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyveinek az általam 1985-re átírt szövegét úgy vállalták volna Gyulafehérvárott, ha románra fordítom a helyenként magyarul is nehezen értelmezhető szöveget...

Véletlenek sorozatának köszönhetően volt azonban két sikerem is a román historiográfiában: az 1971-ben Máriaradnán letudott féléves katonai szolgálatom idején előkerült egy Vergilius-idézetet parafrázáló feliratot is tartalmazó, Saturnust ábrázoló reneszánsz gyámkő Kolozsváron, az Egyetem utcában. Én a valóságban soha nem láttam, egy kis, 6x6-os fényképet kaptam róla az egyik kollégámtól, mert a faragványt az időközben létrehozott Nemzeti Történeti Múzeumba vitték Bukarestbe (az elmúlt évben sikerült egy új, immár színes fényképet szerezni az azóta is dobozolt, Bukarestben őrzött darabról). Keltezése kiderítésére törekedve kezdtem el foglalkozni a kolozsvári Wolphard–Kakas-házal s az erdélyi meg az európai késő reneszánsz képzőművészet bolygó- és csillagkép-ábrázolásaival.¹² Így mire 1992-ben megbíztak a Wolphard–Kakas-ház falkutatásával, már tisztában voltam a hozzá kapcsolódó problematikus kérdések többségével.

Másik váratlan sikerem egy havaselyi román vajdaleány, Szafira/Zamfira erdélyi életrajzához kapcsolódik.¹³ Jakó tanár úr kölcsönadta az Erdélyi Káptalan jegyzőkönyveinek fénymásolt első kötetét, mert éppen valamilyen gyulafehérvári épülettel kapcsolatban kerestem adatokat. Az azóta már kiadott kötet¹⁴ egyik terjedelmes bejegyzése egy magyar nyelvű tanúvallatás volt az 1580-ban elhunyt Zamfira halálának körülményeiről. A tanúskodók színpompás gyülekezete, vallomásai pedig hihetetlenül részletes és hiteles körképet adtak a 16. század második felében Gyulafehérvárott és Szászsebesen, a fejedelmi udvar környezetében élt havaselyi menekültek társadalmáról, gondolkodásmódjukról, papjaikról, az erdélyi románok fejedelmi akarrattal Hunyad vármegyéből Gyulafehérvárra költöztetett püspökségéről, Zamfira három férjéről és a koros, talán mozgáskorlátozott, de rendkívül gazdag asszony negyedik, zátonyra futott házassági kísérletéről is. Nem tudtam a kísértésnek ellenállni, s a magyar kötődésű források hasznát is szemléltetendő feldolgoztam a nagyon tanulságos szöveget, amelynek a Hunyad vármegyei, felsőszilvási (Prislop) ortodox kolostor építéstörténetével kapcsolatban figyelemreméltó művészettörténeti vonatkozásai is voltak.

1989-től napjainkig több mint kétszáz tudományos közleményem jelent meg, olyan nagy szám ez, amit szinte szégyellek, mert szerintem túl gyorsan készültek. Az Önök által kiemelt években megjelent közlemények különösen nagy számát azonban egy népszerűsítő, hetente vagy kéthetente megjelent, két-két flekkes cikksorozat magyarázza.

Kisebbségként a változások előtt nem lehettem volna sem egyetemi tanár, sem dokortusok vezetője, ahogyan az is egészen különleges s némiképpen az 1989-et követő változások kihatásait is szemlélteti, hogy a mai Romániában magyarul folyó oktatás révén is szerezhethet valaki történelemből tanári, mesteri vagy éppen doktori oklevelet.

---

¹² *Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, 29. évf. (1988–1989) 369–379.; magyar nyelvű változata: *Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez*. Ars Hungarica, 19. évf. (1991) 157–165.

¹³ *Date noi privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă*. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 27. (1986) 349–374.

¹⁴ Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599*. Szerk. Jakó Zsigmond Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Történelmi Adatok, VIII/1.)

1982-ben történt Ön szerint a második „kényszerű találkozója” az oktatással. Miért is volt ez kényszerű? Inkább a „rendszer” miatt, vagy mert nem tekintette magát tanáralkatnak?

Pályaválasztásomtól kezdve soha, egy pillanatig sem kísértettek tanári babérok. Az ilyesmi valóban személyiség és orgánum kérdése is, és – gondolom – eléggé ismertem magam és a körülményeket ahhoz, hogy ilyen célkitűzéseket ne melengessek. 1982 februárjában azonban úgy nézett ki, hogy ha nem vállalom el a váratlanul elhunyt Borghida István professzor művészettörténet óráit, akkor megszűnik a magyar nyelvű művészettörténet-oktatás a Képzőművészeti Főiskolán. Édesapám halálos betegséggel küszködött Szászrégenben, a feleségem hajnali 5-től délután 5-ig ingázott, saját háztartásunkat és nagyapám két idős hűgát itt, Kolozsváron nekem kellett ellátnom alapvető, akkor már csak jegyre és sorban állás révén beszerezhető élelmiszerekkel. Kislányaimat ugyancsak nekem kellett eljuttatnom reggel az iskolába és óvodába, délután pedig begyűjteni őket – mégis vállaltam a heti 16 órát, amiben a barlangi művészettől kezdve a 20. századig az egyetemes művészet minden korszakát tanítanom kellett. Éjszaka írtam az előadások céduláit, a délelőttöm az intézetben, a délutánom a Mátyás király szülőházában tartott órákkal telt a következő három félévben, s úgy szakadt vége, hogy felsőbb utasításra megszüntették a magyar nyelvű elméleti órákat a főiskolán. Jó előgyakorlat volt számomra az 1990 utáni évek történéseihez, amikor, persze nem egy időben, a gyulafehérvári Teológiai Főiskolán és az ottani kántoriskolában, a Partiumi Egyetemen, a Sapientia kolozsvári karán és a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen lettem óraadó. Közülük egyedül a gyulafehérvári órák révén jutottam előbbre a kutatásban: a hetente ott töltött egy napnak néhány óráját a Batthyaneumban őrzött források tanulmányozására fordíthattam. Az órák szükségességével kapcsolatos indok változatlanul mindig ugyanaz volt: ha nem vállalom, akkor nem lesz művészettörténet- vagy éppen magyar nyelvű művészettörténet-oktatás az illető intézményben! Vállaltam is addig, amíg létrejött a magyar nyelvű művészettörténet szak a BBTE Történelem és Filozófia Karán. 1997-től tanítottam ott docensként, 1998-ban mondtam le az intézeti állásomról, és 2004-ben neveztek ki egyetemi tanárnak.

A tanári pályájáról, saját tanári habitusáról, illetve annak hiányáról alkotott véleménye fényében mégis mi volt az, ami arra sarkallta 1997-ben, hogy a kolozsvári egyetemen művészettörténetet tanítson egészen nyugdíjazásáig?

Gyakorló művészettörténészként és műemlékvédőként mindegyre szembesültem azzal a mélységes tudatlansággal és közönnyel, amivel társadalmunk – tiszteletreméltó kivételektől eltekintve – a műemlékeket kezelte. Olyan emberek, akik könnyezve járták az európai nagyvárosok műemlékeit, elképesztő örültségeket követtek el a kezelésükben található hazai emlékekkel. Arra gondoltam tehát, hogy művészettörténetre tanítva például a gyulafehérvári kispapokat, plébánosként talán nem fogják mindjárt szétverni saját műemléktemplomukat. Tágabb értelemben úgy véltem, hogy a Romániában túlságosan soha nem erőltetett diszciplína tanításával kinevelhető egy olyan értelmiségi réteg, melynek tagjai több megértéssel fognak viseltetni a műemlékek iránt. Reméltem, hogy az én szerény tanári teljesítményem is hozzájárulhat valamilyen fordulathoz ebben a nagyon műveletlen és az igazi, a sajátját becsülő polgári öntudattal köszönőviszonyban sem álló világban. Az eredmények bizonyítják, hogy vágyaim részben teljesültek: a romániai magyar művészettörténészeknek ma már száma és talán súlya is van a tudományban, köteteket, folyóiratot adnak ki, konferenciákat szerveznek és tartanak, s pillanatnyilag úgy tűnik, hogy elegendő munkahellyel ugyan nem, de munkával el vannak halmozva.

Milyen tárgyakat tanított, s ebből az időszakból melyik tárgy volt a legkedvesebb az Ön számára? Mesélne az oktatás során szerzett tapasztalatairól?

Leginkább az egyetemes művészettörténet fejezeteit kívánták meg tőlem az alkalmazóim, s sokkal ritkábban, vagy csak – remélem, pihentető, unaloműző, kacagtató – exkurzusokba foglalva kerülhetett sor a „nagy művészet” hazai vonatkozásaira. Kedvenc témámról, az erdélyi építészet történeti vonatkozásairól először az egyetemen is az általam tartott román nyelvű magiszteri kurzusokon eshetett hivatalosan szó. Később már magyarul is lehetett mesterizni, s mire „kiérdemesültem”, megérhettem azt is, hogy doktoranduszaim is magyarul írhatták az értekezéseiket. Magyar tanítványaimmal könnyebb volt a helyzet, kirándulni vittem őket, falufelmérésre mentünk Székelyföldre, ott mindenről szó eshetett, és sikerült talán valamit átadnom nekik a saját tapasztalataimból is. Áttételesen ugyanezt jelentette két emlékezetes, egyenként két-két hetes olaszországi kirándulásunk is, tucatnyi hallgatóval, akik az emberélet felén jócskán túllépett tanárunkkal együtt először csodálkozhattak rá arra a világra, amiről az 1989 előtti Romániában legfeljebb álmodni lehetett. A '90-es évek rohanásához tartozik az is, hogy volt olyan hetem, amikor 26 órányi előadást tartottam, közben még falat kutattam, műemlékfelméréseket végeztem, előállítottam az egyetemi státusom és saját meggyőződésém által követelt számos tudományos közleményt, s eligazodni próbáltam a számomra teljesen idegen egyetemi bürokrácia sötét bugyraiban.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi tudományos élet egyik meghatározó központja. Amikor 1990-ben újjraalakult, Ön az elsők között lett tagja, majd alapító tagja, jelenleg pedig az EME Kutatóintézet igazgatója. Mesélne nekünk az Erdélyi Múzeum-Egyesületről és az itt folyó, Ön által koordinált munkáról, kutatásról?

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, az erdélyi magyar tudományosságunk ezt a „műszaki akadémiáját” 1859-ben alapították, gyűjteményei meg tagjai révén Erdély legnagyobb tudományos egyesülete lett. A története éppen ezért meglehetősen mozgalmasra sikeredett. Minthogy gyűjteményei használatára alapozva hozták létre 1872-ben a Ferenc József Tudományegyetemet, az I. világháborút követően a román egyetem elorozta a gyűjteményeit, s e művet betetőzte a szocializmus, amely minden vagyonát és megmaradt gyűjteményeit is államosította, az egyesületet magát pedig 1950-ben felszámolta. Kolozsvár mai múzeumainak gyűjteményei, a Román Nemzeti Levéltár itteni fiókjának nagyon jelentős állagai, az Egyetemi Könyvtár és az Akadémia Fiók Könyvtárának és Kézirattárának egy-egy hatalmas állaga származik az EME gyűjteményeiből. Ezt az egyesületet támasztották fel részben régi, 1950 előtti tagjai és még élő tisztségviselői, valamint az időközben felnőtt nemzedékhez számító fiatalabbak. A gyűjteményeit nélkülöző egyesület jelenleg elsősorban tudománynpszerűsítő és kutatási tevékenysége révén igyekszik szolgálni a magyar nyelvű erdélyi tudományosság ügyét. Szabó T. Attila hatalmas vállalkozása, a tizennégy kötetes *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* folytatásában az *Erdélyi Magyar Helynévtár*, valamint a közép- és kora újkori Erdély történetét megvilágító források (*Erdélyi Okmánytár*, *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatainak) kiadásán dolgoztak és dolgoznak az EME 2005-ben létrejött Kutatóintézetének munkatársai. Jó másfélszáz éves lemaradást kell behoznunk a történetiforrás-kiadás területén, s a haladást ezen a téren a Jakó Zsigmond kezdeményezéseként megindult *Erdélyi Okmánytár* legújabb kötetei, valamint az *Erdélyi Történelmi Adatok* forráskiadványainak öröndetesen bővülő sorozatai és kötetei jelzik. Az igazgatóságomról azt szoktam mondani, hogy az inkább szakszervezeti bizalmi tisztség. Az intézetben dolgozó egykori történész tanítványaim, valamint néhány irodalmár és nyelvész munkatársam mindegyike érett kutató, tisztában vannak a feladataikkal, lelkesen és lelkiismeretesen dolgoznak – hacsak nem kényszerülnek „megélhetési” pályázatoknak megfelelő mellékösvényekre –

az Egyesület által kitűzött, konkrét célok megvalósításán, nekem viszonylag kevés szerepem van, nagy öröömre azonban sokszor én mutathatom be munkatársaim megjelent munkáit.

Tiszteletreméltó a műemlékvédelmi tevékenysége! Van esetleg olyan műemlék, ami valamilyen oknál fogva különösen fontos az Ön számára? Ha igen, mesélne róla?

Az 1989 utáni években váltam gyakorló műemlékvédővé, addig inkább csak papíron hódoltam a műemlékeknek. Mintegy negyven épület, épületegyüttes restaurálást előkészítő kutatásban, falkutatásban, művészettörténeti vonatkozásaik tisztázásában vettem részt. Többször említettem már az alvinci kastélyt, első tudományos sikerélményem forrását, amit a rendelkezésünkre álló eszközökkel sajnos lehetetlen helyreállítani. Boldog lennék, ha romként lehetne konzerválni. Sokat foglalkoztam a radnóti, a marosillyei kastély történetével, Szilágyosmlyóval, Dévával, Bonchidával, Keresddel... Az általam vizsgált műemlékeket valamilyen módon a magaménak érzem, s ilyen alapon talán azt is mondhatnám, hogy Erdély legtöbb kastélya az enyém.

Ön művészettörténész. Legutóbbi, 2018-ban megjelent kötete, a Fejedelmek gyógyítói – Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében mégsem elsősorban kora újkori művészettörténeti kérdésekkel foglalkozik. Jól sejtjük, hogy a könyv megírásában inspirálta az a milió is, amiben felnőtt?

Egyetemi hallgatóként kezdtem olvasni és cédulázni a kolozsvári városi számadáskönyvek köteteit, melyeknek adatai annyi mindenkinek, Kelemen Lajosnak, Herepei Jánosnak, erdélyi, magyarországi történészeknek, irodalom- és művészettörténészeknek segítettek kutatási problémák megoldásában. Engem elsősorban a művészettörténeti adatok érdekeltek, de nem tudtam megállni, hogy ki ne jegyezze minden adatot a névről ismert vagy engem érdeklő foglalkozást űző s Kolozsváron fejedelmi útlevelel átutazó személyekről. Feljegyzéseimet később az arra érdemesnek ítélt jóakaróim és barátaim is hasznosították, részesült belőlük a Bethlen Gábor gazdaságpolitikáját kutató Imreh István, a fejedelmi udvar zenei életét kutató Király Péter vagy a magyar ötvösség történetének avatott kutatója, Kiss Erika. Néhány évvel ezelőtt egy kolozsvári konferencián az erdélyi fürdőhelyekről értekeztek, s akkor döbbsentem rá, hogy a 17. századi fürdőzésekről, a korszak gyógyítóiról az én feljegyzéseim között is szép anyag található. Úgy gondoltam, hogy néhány hónapnyi munkával közzé tehetem ezeket, s közzétételükkel talán kifejezhetem tiszteletemet máig legnagyobb támogatóim, gyógyszerész szüleim és nagyapám emléke előtt. Jóval többet, közel két évet dolgoztam a kéziraton, mert a gyógyszertárakban töltött gyermek- és ifjúkorom élményei korántsem voltak elégségesek. Mindegyre újabb és újabb adatok bukkantak fel, viszont meggyőződésem, hogy munkámmal az egészségügy „igazi” történéseinek keze alá dolgoztam, s olyan forrásokat tettem közzé, amelyek azonosítására és összegyűjtésére aligha kerülhetett volna sor belátható időn belül. Minthogy elsősorban történésznek tartom magam, úgy vélem, hogy minden egyes részlet, ami bármit is hozzáad kedvenc korszakom megismeréséhez, tiszta nyeresége a korszak kultúrtörténetének, így saját kutatásaimnak is. Nagyon távol állunk attól, hogy elmondhassuk erről a korszakról, hogy részleteiben ismerjük. Így bármilyen új forrás, értelmezés szinte elképzelhetetlen újabb távlatokat nyit az egész megismeréséhez.

Jelenleg milyen kutatási témán dolgozik?

Pillanatnyilag az *Aetas* hasábjain majd megjelenő cikken dolgozom, amely János Zsigmond gyulafehérvári síremlékéről szól. Az utóbbi években próbáltam tisztázni néhány dolgot a

gyulafehérvári székesegyház protestáns kori történetével kapcsolatban. Maga János Zsigmond egyébként már csak azért is izgalmas, mert unitárius volt, s halálakor a mellette lévő négy testamentumos úr, sőt még a két pap is unitárius volt. Az utóbbiak egyike Dávid Ferenc, az unitarianizmus megalapítója, míg a másika, Johann Sommer sem arról híres, hogy a tridenti zsinat tanításait próbálta volna érvényesíteni Erdélyben. Évtizedek óta foglalkoztat az unitárius korszak Gyulafehérváron, bár úgy gondolom, hogy teljes, részletes képet én sem tudok adni róla. Az biztos, hogy János Zsigmondot az édesanyjával, akiről úgy gondoljuk, hogy élete végéig katolikus volt, a székesegyházban temették el Gyulafehérváron, s fenn is maradt a két síremlék. Ebben szerepe volt annak is, hogy János Zsigmond Erdély alapító fejedelme volt, s utódai is fejedelmként tisztelték az előttiük járó királyfi emléket.

Mik a további tudományos tervei?

Két nagyobb téma foglalkoztat. Egyrészt a doktori értekezésemet szeretném szintézisszerűen megírni, az elmúlt évtizedekben ugyanis részleteiben tisztáztam Bethlen Gábor építkezéseinek rendjét, már amit lehetett, de 1984-ben megvédett román nyelvű disszertációm óta nem az eredményeket foglaltam össze. Sok mindenről írtam már, de valamennyit összesűríteni egy kéziratba, nagy „megpróbáltatás” lesz. A doktori dolgozatomban nem törekedtem túlságosan a fejedelem mecénási habitusának körvonalazására. Elemeztem azóta a pecsétjeit, s mutató anyagot gyűjtöttem össze a könyvkötőiről is. Jakó Zsigmond 70. születésnapjára, 1986-ban készítettünk egy kéziratos emlékkönyvet, amelyet Sipos Gábor barátom szerkesztett. A legépebb tanulmányokat meg az egyetlen példányban elkészült illusztrációkat is hozzáköttette, mivel akkoriban nehéz lett volna a kötéslevonatokat reprodukálni. Tanulmányom másolatát néhány éve kaptam meg Jakó Klárától. A monográfiába többek között ilyen részleteket is szeretnék bedolgozni.

A másik téma, amit magam előtt görgetek, a szászrégeni származású Hannes Lew **Rechner** alias Régeni Asztalos János kolozsvári asztalosmester (1622–1703) feljegyzéseinek kiadása. Az apja Szászrégenből származott, s Kolozsváron alapított családot; János nevű fia már kolozsvárinak született 1622-ben. Ővele kapcsolatban nagy bukfencet vetett történetírásunk. A kiindulópont kétségtelenül Kelemen Lajos személyéhez köthető. Régeni Jánosnak a kolozsvári Farkas utcai templom szószékére vonatkozó feljegyzését ő is, de tekintélyének súlya alatt a kérdéssel foglalkozók is hibásan olvasták. Nem vették észre, hogy Régeni unitárius vallású kolozsvári asztalos legényként – mielőtt még asztalosmesterré avatták volna – faragta alabástromba a Farkas utcai szószéket díszítő domborműveket a munkára kőfaragóként szerződött Elias Nicolai megbízásából. A szerződés kivonata Asztalos János feljegyzései között maradt fenn, Entz Géza annak idején publikálta is ezt a részletet, de Kelemen Lajos iránti tisztelete akadályozhatta abban, hogy helyreigazítsa az idős levéltáros olvasatát, aki úgy gondolta, hogy az „asztalosmester” legfennebb festhette a szószéket. 1998-ban, egy román–szász történész konferencián vettem elő az idézett forrás miatt Asztalos János feljegyzéseit, mert úgy gondoltam, hogy mielőtt a román és a szász historiográfia bukfenceit bírál-nánk, nem ártana saját házunk előtt sepregetve a magunk hibáin javítani, hátha akkor majd mások is megteszik ugyanezt a saját historiográfiájukkal.

Milyen volt ennek a fogadtatása?

Az volt az érzésem, hogy nem nagyon figyeltek oda, én előadtam, elmondtam, azóta is sok mindent publikáltam ezekből a feljegyzésekből, visszhangja azonban nem volt. A művészettörténész kollégáim örültek neki, mert érvert szolgáltatott Balogh Jolánnak a szintiszta itáliai eredetű, erdélyi reneszánsz művészettel kapcsolatos, tarthatatlan elképzelése ellenében. Ha

az ember csak egy kicsit figyel, akkor rá kell jönnie, hogy Itália borzasztó messze volt akkoriban Erdélytől. Nagyon kevesen jutottak el oda a reformációt követő időkben (persze nem akárki, például az ifjabb és az idősebb Báthory István, valószínűleg Báthory Kristóf is, Báthory Boldizsár és András). A protestáns többség nagy része azonban német, holland, angol egyetemeken tanult, nehezen hozhatott onnan olasz élményeket magával. Ők is közvetítettek olasz eredetű motívumokat Erdélybe, ottani átdolgozásban, ami kétségtelen, de az erdélyi reneszánsz művészet tiszta olasz forrásból való eredeztetését nem tartom elképzelhetőnek. Ezt a feltevést cáfolják többek között Régeni János feljegyzései is. A kéziratot az 1900-as évek elején szerezte meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Az asztalosmester Kolozsváron élte le az életét, és rengeteg mindent csinált, amit valamiképpen meg is lehet fogni e feljegyzések segítségével. A mi körülményeink között nagyon ritkán előforduló mesterember-szerző saját munkáira, életvitelére utaló, közel száz oldalt kitevő, átírt feljegyzéseit, levélfogalmazványait és sajátkezű rajzait szeretném mielőbb teljes egészében közzétenni.

Ha azt mondjuk, „Deus ex machina”, ki tudna nekünk ragadni egy olyan pillanatot a pályájából, amelyre azt mondhatjuk, hogy véletlen, avagy isteni közbenjárás segítette Önt?

Életem nagy meglepetései közé tartozik a váradi fejedelmi palota stukkódíszes terme, ahová a Váradon felnőtt, néhai Mircea Țoca (1942–1999) kollégám és barátom segítségével tudtam bejutni. Az akkor belügyi alakulat kaszárnyájaként működő váradi vár és az egykori fejedelmi palota a disszertációm témájához tartozott, így megtekintése önmagában is hatalmas élmény volt. De még nagyobb lett akkor, amikor megkértük a bennünket kísérő altiszteket, hogy mutassanak meg, ha tehetik, egy boltozott helyiséget is a palotában. Egymásra néztek, s bevezettek az akkor klub gyanánt használt helyiségbe, melyben a boltfiókokat hatalmas, stukkódomborműben ábrázolt, a karbantartó kiskatonák és parancsnokaik ízlésének köszönhetően ezüst kályhafestékekkel mázolt stukkóállatok, griff, elefánt, oroszlánok, szarvasok, unikornis, vadászegyrd díszítette. Erre a látványra nem készítették fel az egyetemen, s elég sokat kellett később is keresgélnem, amíg korabeli párhuzamaira akadtam. A lenyűgöző látvány hatása alatt, emlékszem, a Jóistenhez fohászkodtam, hogy ne valljak kollégám előtt szégyent az együttes meghatározásával. Hirtelen merült fel előttem egy feljegyzésem a palota nyugati szárnyát építtető Bethlen Gábor fejedelem 1625 szeptemberében családostól Várad felé utazó stukkátorairól, akik a készítői lehettek; az ugyanis biztos volt, hogy 1660 után a várat elfoglaló törökök már nem készíthettek ilyen stukkókat.¹⁵

1946-ban született, ahogy mondani szokták, sokat látott, nagy tapasztalattal rendelkező ember. A '80-as, '90-es évekkel összevetve, napjainkban a digitális világ térnyerése mennyiben segíti és – esetleg – mennyiben nehezíti meg a tudományos alkotómunkát, a tudományos eredmények közlését? Felmerülhetnek-e a 21. század áldásos lehetőségei mint átkos korlátok?

Az biztos, hogy gyökeresen átalakult a világ az én életem folyamán. Koros emberként ma nagyon hálás vagyok az internetnek, hogy a keresőben egész könyvtárakat lelhetek fel, nem kell egy lábjegyzet kedvéért begyalogolnom valamelyik kolozsvári, esetleg elutaznom valamelyik külföldi könyvtárba. Elszörnyülködöm ugyanakkor, ha elgondolom, hogy Jakó tanár

¹⁵ Țoca, Mircea – Kovács, Andrei: *Contribuții la cunoașterea palatului în stil Renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*. Biharea, vol. 4. (1977) 199–222.; Kovács András – Țoca, Mircea: *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez*. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Bukarest, 1979. 107–115, 228–229.

úr a kolozsmonostori hiteleshely jegyzőkönyveinek anyagát feldolgozó kiadványának a kéziratát kis, Erika márkájú írógépén pötyögtette le, nem is egyszer – a cenzúra packázása miatt, illetve a többféle szerkesztés követelményeinek megfelelően. Lidércnyomásos emlékem, hogy a disszertációmot annak idején szintén írógépbe írtam, a megkívánt öt példányban. Miután Vătăşianu professzor kezén átment, újra kellett javítani, meszeltem, vágtam s ragasztottam szavakat, egész sorokat a több mint 200 oldalas kéziratban, s a végeredmény olyan lett, hogy szégyelltem leadni. Biztos csak abban voltam, hogy még egyszer le nem gépelem azt a szöveget. Egy fénymásoló készülékben reménykedtem, de az 1980-as évek Kolozsvárán ilyenből alig volt, ami volt, az is szigorú titkosszolgálati ellenőrzés alatt, s egy jó évembe került, mire a hivatal által elvárt öt példányt leadhattam. Mai ifjú olvasóim talán el sem hinnék, hogy a fénymásolópapírt egy szásrégeni gyárban sikkasztották hozzá, mert az üzletekben akkorigiban csak vékony, átlátszó és viszonylag kemény, de a másolókészülék melegétől összeugró, 18–25 gr/m²-es papírt lehetett kapni.

1992-ben szegedi barátaim szereztek meg számomra az első, IBM 286-os, talán 42 MB memóriájú számítógépet, amivel többek között a Gyulafehérvári Törvénykezési Jegyzőkönyvek nyomdai kéziratát készítettem. Név- és tárgymutatója néhány oldalas részletek ábécérendbe állításával és fokozatos összerázásával készült, mert egyszerre többet nem tudott kezelni, s mindegyre bedobta a törülközőt, kiírva azt a számomra és akkori angol–magyar szótáram számára érthetetlen szöveget, hogy *stack overflow*. Minden emberi tudatlanságból, hozzá nem értésből fakadó nehézség ellenére (amit persze a gép nem képes felfedezni) ezek a szerkezetek megkönnyítették az életemet, s mondanom sem kell, hogy nélkülük ennyi idő alatt nem jöhetett volna létre mai publikációs listám.

Nagy hátránya viszont a számítógépnek, hogy túl hamar készül rajta a szöveg, s a szerző eredendő és mélyen emberi jellemgyengeségből sajnálja elrontani a szép írástükröt. Így maradnak szövegében a leiterjakabok és annyi minden más hiba, ami a kiadói szerkesztők életét rövidíti, s amiért némely szerző a munkáját újraolvasva szégyenkezik is. A nyomtatható könyv készítésének megkönnyítése egyúttal persze hátrány is, ha szemügyre vesszük a könyvpiacot előntő szemetet, rájövünk, hogy nagyon kevés munkával, nagyon olcsón és túl hamar lehet rossz, selejtes, buta könyvet is csinálni...

Nagyon kell vigyázni arra is, hogy mit hiszünk el az internetes adatközlésnek. Úgy vettem észre, hogy a tanítványaim különösen vonzódnak olyan internetes tartalmak iránt, amiket én tudománytalan tartalmuk miatt a legszívesebben letiltanék. Tartalmat, formát, képet keresni viszont elsőrangú segédeszköz, soha korábban nem létezett lehetőségeket kínál, és úgy látom, hogy a képfelismerésben, -azonosításban szenzációs lehetőségeket hordoz még magában.

Valahol olvastuk, hogy nagy szenvedélye a tenisz, játszik-e még? S ha megenged egy személyes kérdést: ki a kedvenc teniszezője? A teniszen kívül van-e más hobbija?

A szásrégeni városi park létrehozói a 19–20. század fordulóján teniszpályát is kialakítottak a nyáron csónakázásra, télen korcsolyapályának használt mesterséges tavacska mellé, a Maros-parton elterülő parkot átszelő impozáns platánsor árnyékában. Marosvásárhelyről elkergetett szüleim ott játszottak a barátaikkal, s mi vagy labdát szedtünk, vagy méltóságteljesen unatkoztunk. Tizenhárom-tizennégy évesen azután egy magyarrégeni birtokos család leszármazottja, a szocialista rendszert többek között a tenisztudományával túlélő Farkas Gyuszi bácsi tanított bennünket teniszezni. Évtizedekkel e teniszórák után, 1983-ban vettem ismét ütőt a kezembe. Azóta is ez az egyetlen egészséges passzióm, és remélem, hogy a koronavírus-járvány csillapodásával ismét megnyitják majd az Egyetemi Sportparkot, ahol nyaranta játszani szoktunk. A kedvenc teniszjátékosom Roger Federer, nagyon tetszik a stílusa

és a viselkedése, szerintem ő testesíti meg azt a nagyvonalú, eszményi eleganciát, ami az igazi teniszt utolérhetetlenül széppé teszi.

Szívesen fényképeztem kisiskolás koromtól kezdve. Felnőtt művészettörténészként azután nagyítógépet szereztem, és házi laboratóriumot is felállítottam, magam készítettem a hívó és fixáló oldatokat, magam hívtam elő a filmjeimet, és százával nagyítottam a terepmunkám során készített fényképeket. Valahogy azonban úgy voltam a fényképezéssel is, mint a festéssel: szerettem, de szerelmem viszonzatlan maradt, mert a jó fényképhez szükséges körülményekből és türelemből kevés szorult belém. Inkább valamilyen jegyzetpótlékként, segédeszközként tekintettem a fényképezésre. Érdekes módon a profi fényképészeknek az én negatívjaimról készített nagytapasztalásai mindig szebbek lettek.

2001-ben Forster Gyula-díjat, 2011-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjét, 2015-ben a Szervátiusz Jenő-díjat kapta meg. Ez három igen rangos kitüntetés. Pályafutásából mire, mikre a legbüszkébb?

A kitüntetések mindig elismerést jelentenek, s talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy tudományos eredményeimmel, tanári munkámmal valamennyire meg is szolgáltam az elismerést. De a legnagyobb kitüntetés számomra az MTA külső tagsága volt 2010-ben. Úgy gondolom, hogy erdélyi magyar kutató számára az anyaországi tudóstársaság tagsága az elérhető legnagyobb megtiszteltetés, tudományos kutatásban töltött életének és eredményeinek értékelő elismerése.

Milyen útravalót fogalmazna meg a következő történelmi generációk – úgy az anyaországiak, mint az erdélyiek – számára?

Úgy gondolom, hogy az emberi, a közösségi emlékezetnek a történelmi kutatásban megtestesülő szelete elengedhetetlen eleme és feltétele is a társadalom önismeretének és önbecsülésének. Soha be nem fejeződő folyamatról van szó, amelynek művelői immár évezredek óta alakulnak szabályok szerint, egyre finomabb módszerek révén próbálják feltárni, megismerni és értelmezni a múltat. Ennek a múltnak a bútorai a többek között művészettörténészek által is kutattott tárgyi emlékek, melyek nagyon sokszor tapinthatóbbakká teszik a mögöttük megbúvó folyamatokat. Domidoctusként, évtizedekig elzártan az egyetemes művészettörténet nagy központjaiban szerezhető élményektől és tapasztalatoktól, csak a közvetlen környezetemben fennmaradt és hozzáférhető emlékegyetemes megismerésére törekedhettem. Minden híresztelés ellenére e területek kultúrája és művészete egyedi, színes és önálló fejezete, összetevője és tanúja az egyetemes történelem állásának, akkor is, ha sokkal szerényebb és sokkal kevésbé ismert emlékegyetemes mutathat fel. Erdélyiként, kisebbségiként úgy érzem, hogy saját szülőhazám és népem múltjának a feltárása a dolgom, s ha az erdélyi régiség általam vizsgált fejezetének kutatása révén született eredményeim kiállják az idő próbáját, akkor nem dolgoztam hiába. Ha 1989 előtt meghaltam volna, addig megjelent tucatnyi írásomból még az sem derült volna ki, hogy mivel is foglalkoztam valójában. Boldog vagyok, hogy az 1989 utáni években nagyjából utolértem magam, és közzé is tehettem kutatásaim legfontosabb eredményeit.

Kolozsvár, 2020. május 7.

Az interjút készítette: JUHÁSZ KRISZTINA és MARTON GELLÉRT ERNŐ

Kovács András közleményei

2020

Erdélyi Múzeum, 82. évf. (2020) 1. sz. Szerk.

Erdélyi mecénások a 16. századi Európában. In: Bogdándi Zsolt – Lupescu Makó Mária (szerk.): Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére. Kolozsvár, 2020. 217–254.

2019

Erdélyi Múzeum, 81. évf. (2019) 1. sz. Szerk.

A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): Ige-Idők. A reformáció 500 éve. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. Tanulmányok. Budapest, 2019. 332–354.

Előszó. „...BARÁTSÁGNAK SZENTELTE HÍDVÉGI GRÓF MIKÓ MIKLÓS MDCCCXXVII” In: Benczédi Sándor – Csáki Árpád: *Az oltszemi Mikó-kastély.* Sepsiszentgyörgy, 2019. 7–8.

Végre látogatható a Wolphard–Kakas-ház. Szabadság, 31. évf. (2019. június 5.) 128. sz. 1, 9. – <http://szabadsag.ro/-/vegre-latogathato-a-wolphard-kakas-haz>

2018

Erdélyi Múzeum, 80. évf. (2018) 1. sz. Szerk.

Arta în Transilvania în secolele XVI–XVII. In: Răzvan Theodorescu – Marius Porumb (eds.): Arta din România. Din preistorie în contemporaneitate. (Civilizația Românească. 10. Coord. acad. Victor Spinei). Vol. 1. București-Cluj, 2018. 511–592.

Fejedelmek gyógyítói. Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében. Budapest, 2018. 195 l.

A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715). In: Diósi Dávid – Marton Jozsef (szerk.): Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában. Budapest–Kolozsvár, 2018. 15–71.

Kolozsvár legrégebbi számadáskönyvéről (1453). In: Lupescu Makó Mária (főszerk.); Ionuț Costea – Ovidiu Ghitta – Sipos Gábor – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): Cluj–Kolozsvár–Klausenburg 700. Várostartó tanulmányok / Studii de istorie urbană. Kolozsvár, 2018. 181–212.

2017

Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. Szerk.

János Zsigmond fejedelem síremléke. A protestáns kisegyházak Magyarországon. Szerk.: Kollega Tarsoly István–Kovács Eleonóra. Budapest, 2017. (A reformáció kincsei 3.) 26–28.

Jakó Zsigmond, a tanár. Erdélyi Múzeum, 79. évf. (2017) 1. sz. 35–38.

Szász kortársak Bethlen Gábor fejedelemről. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Félmúlt – Jelen: Erdélyben – Európában. 1926–2016. A Korunk alapítása 90. évfordulója alkalmából szervezett konferencia előadásai (2016. november 8–9.). Kolozsvár, 2017. 39–55.

2016

Erdélyi Múzeum, 78. évf. (2016) 1. sz. Szerk.

„A kastély már maga a történelem...” Előszó. In: Bordás Beáta: Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában. 1840–1914. Kolozsvár, 2016. 7.

„Egy Murando nevű afféle építő német úr.” *Giovanni Morando Visconti (1652–1717) erdélyi működéséhez.* In: Orbán János (szerk.): Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2016. 7–18

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda és szomszédsága. In: Dáné Veronka – Lupescuné Makó Mária – Sipos Gábor (szerk.): Testimonio litterarum. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Kolozsvár, 2016. 179–188.

Gyulafehérvári séta Bethlen Miklós kancellárral. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. [H. n.] 2016. 418–424. „*Cursum consumavi...*” Haller István tanácsúr kerelőszentpáli síremlékéről. In: Horn Ildikó et al. (szerk.): Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére. Budapest, 2016. 179–195.

2015

Bethlen Gábor fejedelem ágyúíról. Korunk, III. folyam, 25. évf. (2015) 28–35.
 Hogyan lettem művészettörténész? In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): A történéssz műhelye. Kolozsvár, 2015. 107–121.
 (– J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Sebestyén József): Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékezetére / Zur Ehren und ewigem Gedenken an den Fürsten Gábor Bethlen / In Honour and to the eternal Memory of Prince Gabriel Bethlen / In omagiu și memoria eternă a principelui Gabriel Bethlen. Kiállítás a marosillyei Veres Bástyában. Déva, 2015.

2014

Bethlen Gábor fejedelem és székvárosa. In: Dáné Veronka et al. (szerk.): Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Kolozsvár, 2014. 635–646.
 Fejedelmi építkezések Erdélyben. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből. Kolozsvár, 2014. 199–220.

2013

Erdélyi Múzeum, 75. évf. (2013) 4. sz. Szerk.
 Bethlen Gábor, az építető fejedelem. In: Kiss Erika – Oborni Teréz (szerk.): A kód: Bethlen 1613. [Magyar Nemzeti Múzeum, 2013. november 12. – 2014. február 2.] Budapest, 2014. 73–80.
 Gábor Bethlen and the Construction of the new Seat of the Transylvanian Principedom. Hungarian Historical Review. New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, vol. 2. (2013) no. 4. 880–900.
 Fejedelmi építkezések Erdélyben. Korunk, 24. évf. (2013) 3. sz. 69–79
 Középkori erdélyi zárandokok. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat, 6–7. köt. (2011–2012[2013]) 209–216.
 Kastélyrekonstrukciók Erdélyben. Korunk, 24. évf. (2013) 6. sz. 3–13.
 Josef Trausch krónikaszerkesztményének Bethlen Gábor fejedelemről szóló anekdotái. In: Papp Klára – Balogh Judit (szerk.): Bethlen Gábor képmása. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense – A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 15.) 271–279.
 Radnót. Kastély. Kolozsvár, 2013. (Erdélyi Műemlékek 47.)
 Szilágyosmlyó vára a 16. században. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat, 8. köt. (2013[2015]) 95–106.
 Erdélyi reneszánsz kastélyok. In: Virág Zsolt (szerk.): Egervári Nádasdy-Széchenyi-Várkastélyi Reneszansz Látogatóközpont. Várkastélytörténet, kiállításvezető, érdekességek. Egervár, 2013. 94–108.

2012

Rodner Lukács kolozsvári polgár házaról. Erdélyi Múzeum, 74. évf. (2012) 3. sz. 138–142.
 A gyulafehérvári Batthyaneum. Korunk, 23. évf. (2012) 7. sz. 18–23
 A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota történetéről. In: Knecht Tamás (szerk.): Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota. Kolozsvár, 2012. 11–18.
 A dévai Magna Curia építéstörténetéhez. In: Nagy Róbert – Rüszt-Fogarasi Enikő (szerk.): Ablakok a múltba. Kolozsvár, 2012. (Egyetemi Füzetek 14.) 52–81.

2011

Pelerini medievale în arta Transilvaniei. Ars Transilvaniae, vol. 22. (2012) No. 1–4. 25–34.
 El Camino erdélyi zárandokai. A homoródjánosfalvi szentély gyámköveiről. Keresztény Magvető, 117. évf. (2011) 1. sz. 3–12.
 Program és műalkotás a 18. századvégi Erdélyben. A gyulafehérvári Batthyaneum csillagvizsgálója. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 117–135.

- B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma: 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdélyi művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 323–330.
- B. Nagy Margit munkásságának könyvészete. In: Orbán János (szerk.): Stílusok, művek, mesterek. Erdélyi művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 331–334.
- The Batthyaneum Observatory of Alba Iulia. A less know iconographic program.* In: Hendre Biro, Doina (ed.): Batthyaneum: Omagiu fondatorului Ignatius Sallestius de Batthyan (1741–1798). București, 2011. 195–212.
- „Templomvár”, szócikk. In: Kőszeghy Péter (szerk.): Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (a továbbiakban: MAMÜL) 11. köt. Budapest, 2011. 466–469.
- Gyulafehérvár, Site of the Transylvanian Princely Court in the 16th Century.* In: Kovács Kiss, Gyöngy (ed.): Studies in the History of Early Modern Transylvania. (East European Monographs, 786. Atlantic Studies on Society in Change, 140.) New York, 2011. 319–358.
- „Egy kőhajításnyira kollégiumunktól és templomunktól...”: Néhai Csáki (VII.) István gyulafehérvári házaról (1649). Erdélyi Múzeum, 73. évf. (2011) 3–4. sz. 1–11.
- Batthyány Ignác püspök és az alvinci kastély. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, Új sorozat 3–4. köt. (2008–2010[2011]) 185–190.
- Kastélyrekonstrukciók Erdélyben.* In: Ferch Magda (szerk.): Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? Budapest, 2011. 134–141.
- „Vajdahunyadi vár”, szócikk. In: MAMÜL 12. köt. Budapest, 2011. 269–271.

2010

- Carlsburg, città delle iscrizioni romane.* In: Marchi, Gian Paolo – Pál, József (eds.): Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei. Biblioteca Capitolare di Verona. Manoscritto CCLXVII. Verona, 2010. 99–124.
- The Transylvanian Pilgrims of El Camino. Corbels of the sanctuary of Homoródjánosfalva* (Ionești, RO). In: Varga, Livia – Beke, László – Jávora, Anna – Lövei, Pál – Takács, Imre (eds.): Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honor of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday. Budapest, 2010. 493–500.
- Mátyás király emlékezete a XVI. századi Kolozsváron.* In: Kerny Terézia – Smohay András (szerk.): Mátyás király és a fehérvári reneszánsz / King Matthias and the Renaissance Fehérvár. Székesfehérvár, 2010. (Magyar királyok és Székesfehérvár; 1.) 17–27.
- „Látom, az tanításban az Istennek nagy ajándéka vagyok nála...” Jövedécsi/Belleschdörfer András származásához. Korunk, 21. évf. (2010) 10. sz. 11–15.
- A sepsiszentgyörgyi vártemplom reneszánsz ajtókeretéről.* In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2010. 171–176.
- Előszó/Preamble/Prefață.* In: Marcu Istrate, Daniela: Erdély ezeréves püspöksége. A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház és érseki palota régészeti kutatása. Budapest, 2010. 5–10.
- A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén.* In: Bubryák Orsolya (szerk.): „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Budapest, 2010. 143–152.

2009

- Az erdélyi késő reneszánsz.* In: Deák Zoltán (szerk.): A magyar építészet története. Pannón Enciklopédia. Budapest, 2009. 216–255.
- Prefață.* In: Marcu-Istrate, Daniela: *Catedrala Romano-Catolică „Sfântul Mihail” și palatul Episcopului. Alba Iulia, 2009.*

2008

- Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékezetére.* Kiállítás a marosillyei Veres-bástyában. Bev. és a kiállítás forgatókönyve: Kovács András. Szerk. J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Sebestyén József. Déva, 2008.
- Az aranyosgyéresi református templom feliratairól és egykori mennyezetéről.* In: Sipos Gábor (szerk.): Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2008. 133–146.
- Előszó.* In: Marcu Istrate, Daniela et al. (eds.): *A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002).* Budapest, 2008. 11–12.

- Egy nagyhatású északolasz építész – Giacomo Resti (aktív 1600 után – megh. 1637).* Korunk, 19. évf. (2008) 7. sz. 52–59. (online elérés: <http://89.42.110.12/oldal.php?ev=2008&honap=7&cikk=5096>)
- Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606).* In: Kovács András – Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *A reneszánsz Kolozsvár.* Kolozsvár, 2008. 146–161.
- Casa natală în Transilvania. Placa memorială a lui Ștefan Bocskai din Cluj (1606).* In: Kovács Kiss Gyöngy (ed.): *Clujul renesanțist.* Cluj, 2008. 144–159.
- Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) térképrajzai erdélyi várakról.* In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század).* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2008. március 28–2008. július 27. Budapest, 2008. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2008/3.) VII–45. 220–221.
- Az aranyosgerendi református templom.* Erdélyi Református Naptár a 2009. évre. Kolozsvár, 2008. 91–95.

2007

- Épületek emlékezete – nevezetes épületek Erdélyben.* Budapest, 2007. (Múltidéző zsebkönyvtár)
- „Farkas az én nevem...” *A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdeteinek történetéhez.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat 2. köt. (2007)
- Prefață.* In: Veis, Gheorghe: *Arhitectura clinicilor universitare din Cluj. 1886-1903.* Cluj-Napoca, 2007. 3–4.
- B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4.)* Művészettörténeti Értesítő, 56. évf. (2007) 1–2. sz. 359–366.
- B. Nagy Margit művészettörténész (Gyoma, 1928. május 4. – Budapest, 2007. március 4.)* Erdélyi Múzeum, 69. évf. (2007). 1–2. sz. 123–132.
- Artisti del settentrione italiano in Transilvania nella prima metà del Seicento.* In: Nicolae Sabău (ed.): *Maestri ticinesi in Transilvania tra Cinquecento e Settecento.* Cluj-Napoca, 2007. 29–50.

2006

- Szilágysomlyó. Báthory vár.* Kolozsvár, 2006.² (Erdélyi Műemlékek 1.)
- Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720.* Budapest–Kolozsvár, 2006.²
- Szülőház az erdélyi régiségben. A kolozsvári Bocskai István-emléktábla (1606).* Művészettörténeti Értesítő, 55. évf. (2006) 3–4. sz. 251–257.
- Placa comemorativă a Casei Bocskai din Cluj (1606).* In: Tudor Sălăgean – Melinda Mitu (ed.): *Principele Ștefan Bocskai și epoca sa.* Cluj-Napoca, 2006. (Bibliotheca Musei Napocensis 23. Seria Argonaut) 104–110.
- Képfaragók és dekorátorok a 17. századi Erdélyben.* Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából, Új sorozat 1. köt. (2006) 163–178.
- A humanista plébános, az asztrológus főbíró és a fejedelmi diplomata háza.* Korunk, 3. folyam, 17. évf. (2006) 10. sz. 11–21. (online elérés: <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2006&honap=10&cikk=1840>)
- „*Kolozsvári Wolphard–Kakas-ház*”, szócikk. In: MAMÜL 6. köt. Budapest, 2006. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)
- „*Kolozsvári Szent Mihály-plébániatemplom*”, szócikk. In: MAMÜL 6. köt. Budapest, 2006. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)

2005

- (– Hegedűs Csilla): *Bonchida. Bánffy-kastély.* Kolozsvár, 2005.² (Erdélyi Műemlékek 10.)
- Kolozsvár. A Farkas utcai református templom.* Kolozsvár, 2005.² (Erdélyi Műemlékek 3.)
- Alvinc. Martinuzzi–Bethlen kastély.* Kolozsvár, 2005. (Erdélyi Műemlékek 38.)
- Erdélyi reneszánsz kastélyok.* Korunk, 3. folyam, 16. évf. (2005) 12. sz. 11–21. (online elérés: <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2005&honap=12&cikk=1179>)
- „*Gyulafehérvári Lázói-kápolna*”, szócikk. In: MAMÜL 3. köt. Budapest, 2005. 419–421. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)
- „*Gyulafehérvári székesegyház*”, szócikk. In: MAMÜL 3. köt. Budapest, 2005. 423–425. (online elérés: <http://www.mamul.hu/>)
- Arta Transilvaniei în epoca principatului.* In: Pop, Ioan-Aurel – Năgler, Thomas – Magyari, András (eds.): *Istoria Transilvaniei.* Vol. 2. (de la 1541 până la 1711) Cluj-Napoca, 2005. 329–342.

Transilvaniae civitas primaria. In: Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei / Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum: „Orașul comoară”. *Clujul în secolele XVI–XVII / „A kincses város”*. Kolozsvár a XVI–XVII. században. [Cluj-Napoca], 2005. (Bibliotheca Musei Napocensis 23.) 11–14.

Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 2005. 235–258.

2004

A marosillyei Veres-bástya. Kolozsvár, 2004. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források 2.)

Az alvinci kastély és leltárai. In: Kovács Zsolt (szerk.): *Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból*. Kolozsvár, 2004. (Sapientia Könyvek) 9–64.

Malomárka evangélikus templomáról. In: Vadas Ferenc (szerk.): *Romantikus kastély*. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Budapest, 2004. 103–107.

Cimeriőrő Pál deák történetéhez. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2004. 246–257. (online elérés: www.mek.oszk.hu/06200/06269/06269.pdf)

2003

Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720. Budapest–Kolozsvár, 2003.

Kézdiszentlélek templomai. [Kovács András és Tüdös Kinga tanulmányai] Kézdivásárhely, 2003.

„Brassói Szűz Mária-plébániatemplom”, szócikk. In: MAMÜL 1. köt. Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

Kolozsvár, Farkas utca 12. In: Pál-Antal Sándor et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 2003. 255–260.

Apafi György almakereki sírkápolnájáról. *Református Szemle*, 96. évf. (2003) 625–634.

„Besztercei Szent Miklós-plébániatemplom”, szócikk. In: MAMÜL 1. köt. Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

„Bethlenszentmiklósi Bethlen–Brukenthal-kastély”, szócikk. In: MAMÜL I, Budapest, 2003. (online elérés: <http://www.mamul.hu>)

2002

Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok. 1727–1737. Szerk. Kovács András – Kovács Zsolt. Bev. tan., jegyzetek: Kovács András. Kolozsvár, 2002.

A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere. *Református Szemle*, 95. évf. (2002) 8–20.

A gyergyószárhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről. In: Pál Judit – Rüs Z Fogarasi Enikő (szerk.): *Omagiul profesorului*. Magyarai András emlékkönyv. Cluj-Napoca, 2002. 29–40.

Despre tiparele sigilare ale principelui Gabriel Bethlen. In: Porumb, Marius – Chiriac, Aurel (eds.): *Artă românească*. Artă Europeană. Centenar Virgil Vătășianu. Oradea, 2002. 145–152.

Az erdélyi magyar művészettörténeti kutatásokról. 1990–2001. In: Tánzos Vilmos – Tótkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Szerk. 1. köt. Kolozsvár, 2002. 327–340. (online elérés: <http://mek.oszk.hu/01700/01764>)

2001

Enikő Budai – [Kovács András]: *Transylvania Anno Domini MMI. Transylvania Anno Domini MMI: a photo album of Transylvanian ruins*. Kolozsvár–Cluj, 2001.

Kolozsmonostor. In: Takács Imre (szerk.): *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon – Benedictine Monasteries in Medieval Hungary. Kiállítás a Pannonhalmi Bencés főapátságban 2001. március 21-től november 11-ig. Exhibition in the Benedictine Archabbey of Pannonhalma. Pannonhalma, 2001. 396–399.

Pecsétek vallomása. Bethlen Gábor fejedelem pecséteiről. *Korunk*, 3. folyam, 12. évf. (2001) 7. sz. 27–37. (online elérés: http://www.korunk.org/7_2001/7_01.htm)

Kolozsvár városképe a XVI–XVII. században. In: Egyed Ákos et al. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*. Kolozsvár, 2001. 53–73. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02600/02659/index.phtml>)

2000

Fejezetek az egyetemes művészet történetéből. (Soksz.) Kolozsvár, BBTE, Történelem-Filozófia Kar, Távközlés, 2000.

Liturgikus megújulás és műemlékvédelem – nem csak a katolikus egyházban. Korunk, 3. folyam, 11. évf. (2000) 5. sz. 111–115.

Szász Károly (1919–1965) és a nagybányai Sz. István templom. In: Metz József et al. (szerk.): *A nagybányai Sz. István templom. Szász Károly emlékére.* Nagybánya, 2000. (EMKE Füzetek 17–18.) 7–11.

I. Rákóczi György fejedelem erdélyi építkezéseiről. In: Tamás Edit (szerk.): *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára.* 2. köt. Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 41.) 63–96.

1999

A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról. In: Kiss András – Kovács Kiss Gyöngy – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István születésének 80. évfordulójára.* Kolozsvár, 1999. 269–278. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02600/02643/index.phtml>)

1998

Gyulafehérvár Város Jegyzőkönyvei. 1. köt. Kolozsvár, 1998. (Erdélyi Történeti Adatok III/2.) (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02800/02844/index.phtml>)

A történelem segédtudományai. Vázlatok a Babeş–Bolyai TE Történelem-Filozófia Karának posztgraduális műemlékvédelmi szakmérnök-képző tanfolyamán 1998-ban tartott előadásokhoz (Soksz.) „*Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában...*”. *Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószerk- és orgonarendeléséről.* In: Monok, István – Sárközy, Péter (eds.): *La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV° Congresso Internazionale di Studi Ungheresi.* Roma–Napoli, 9–14 settembre 1996. Vol. 2. Budapest–Szeged, 1998. 689–697. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5137>)

1997

Kolozsmonostor. Római katolikus Kálvária templom. Kolozsvár, 1997. (Erdélyi Műemlékek 27.)

Castelul din Someşeni (Cluj). *Ars Transsilvaniae*, vol. 7. (1997) 91–102.

Kézdiszentlélek templomai. In: *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései.* Nemzetközi Tudományos Ülésszak, Tusnád, 1997. Sf. Gheorghe, 1997. 100–105.

Francesco di Giorgio Martini és a kézdiszentléleki templomvár. Egy olasz reneszánsz építészeti traktátus erdélyi recepciójáról. In: Balázs Mihály et al. (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban.* Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.) Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 299–305.

A gyulafehérvári székesegyházban folyó átalakításokról. *Keresztény Szó*, 8. évf. (1997) 1. sz. 16–19.

Erdélyi reneszánsz várkastélyok. *Erdélyi Református Naptár* az 1998. Évre. Kolozsvár, 1997. 171–186.

1996

Gyulafehérvár. Szent Mihály székesegyház. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi Műemlékek 26.)

Fogaras. Várkastély. Kolozsvár, 1996. (Erdélyi Műemlékek 13.)

Biserica evanghelică din Monariu (Jud. Bistrița-Năsăud). *Ars Transsilvaniae*, vol. 6. (1996) 33–41.

Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.* Kolozsvár, 1996. 276–294. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/02700/02717/index.phtml>)

L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea. In: Porumb, Marius (ed.): *Omaggio a Dinu Adameşteanu.* Cluj-Napoca, 1996. (Bibliotheca Ephemeris Napocensis) 253–258.

Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: Dr. Marton József (szerk.): *Márton Áron Emlékkönyv.* Születésének 100. évfordulóján. Kolozsvár, 1996. 191–201.

1995

A kolozsvári Farkas utcai templom címerei. Entz Géza és Kovács András tanulmányaival. Szerk. Kovács András. Dani János és W. Kovács András közreműködésével. Budapest – Kolozsvár, 1995. 94 l.

Bonchida. Bánffy kastély. *Sepsiszentgyörgy*, 1995. (Erdélyi Műemlékek 10.)

(– Sipos Gábor – Tonk Sándor): *Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában*. In: Tolnai Márton (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása* (1995. jan. 26). Budapest, 1995.

L'église unitarienne de Dirjii – Die Unitarierkirche in Dirjii. In: Machat, Christoph (Hrsg.): *Denkmäler in Rumänien. Vorschläge des Rumänischen Nationalkomitees von ICOMOS zur Ergränzung der Liste des Weltkulturerbes – Monuments en Roumanie. Propositions du Comité National Roumain de l'ICOMOS pour la Liste du Patrimoine Mondial. Cahiers du Comité National Allemand – Hefte des Deutschen Nationalkomitees, Folge 15.* (1995) 38–40.

Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul Renașterii. *Ars Transsilvaniae*, vol. 5(1995) 123–146.

1994

A radnóti várkastély. Kolozsvár, 1994. (Erdélyi Tudományos Füzetek 215.)

Bistrița. Biserica evanghelică (trad. Pap Ferenc) Sf. Gheorghe–Cluj, 1994.

„*Művészettörténet*”, szócikk. In: Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. 3. köt. Bukarest, 1994. 695–696. (online elérés: <http://www.mek.oszk.hu/03600/03628/index.phtml>)

A kolozsvári Zodiákus terem. *Művelődés*, 46. évf. (1994) 10. sz. 39–42.

Reneszánsz címeres kandalló Abafáján. *Erdélyi Múzeum*, 56. évf. (1994) 83–84. (online elérés: <http://epa.oszk.hu/00900/00979/00007/pdf/083-084.pdf>)

Colegiul academic de la Alba Iulia. *Ars Transsilvaniae*, vol. 4. (1994) 35–47.

Oláh Miklós címereslevelei. *Korunk*, 3. folyam, 5. évf. (1994) 4. sz. 103–108. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5135>)

1993

Szilágyosmyló. A Báthory vár. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 1.)

Beszterce. Evangélikus templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 2.)

Kolozsvár. A Farkas utcai református templom. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 3.)

Déva. Ferences kolostor. Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Műemlékek 4.)

Entz Géza (1913–1993). [Nekrológ] *Helikon*, 4. évf. (1993) 8. sz. 15.

Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor. *Ars Transsilvaniae*, vol. 3. (1993) 153–168.

A százmátéi református templom 16. századi síremlékéről. *Művelődés*, 42. évf. (1993) 1. sz. 44.

1992

Contribution des épigraphistes humanistes a la topographie de Alba Iulia (Gyulafehérvár) au Moyen Age et au début de l'Ere moderne. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum*. 1593. *Inscriptiones Romanae*. 1598. Ed. par Monok, István, trad. par Németh, Jenő. Szeged, 1992. 25–36.

Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkori helyrajzához. In: Szamosközy István: *Analecta Lapidum*. 1593. *Inscriptiones Romanae*. 1598. S. a. r. Balázs Mihály – Monok István. Bev. tanulmányok: Bărbulescu, Mihai – Kovács András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.) 25–36. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5138>)

Observatorul astronomic Batthyaneum de la Alba Iulia: un program decorativ puțin cunoscut. *Ars Transsilvaniae*, vol. 2. (1992) 29–48.

A középkori Várad – László király városa. *Korunk*, 3. folyam, 3. évf. (1992) 4. sz. 113–115.

1991

Castelul din Blaj. *Ars Transsilvaniae*, vol. 1. (1991). 107–113.

Csillagképek és épületplasztika. Adalékok a kolozsvári reneszánsz épületplasztika történetéhez. *Ars Hungarica*, 19. évf. (1991) 157–165.

Kosmographische Darstellungen in der klausenburger Bauplastik der Renaissancezeit. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Folge 34. (1991) 49–52.

1990

A gyulafehérvári Collegium Academicum. *Korunk*, 3. folyam, 1. évf. (1990) 9. sz. 1208–1210.

Az aranyosgerendi református templom. Kolozsvár, 1990.

Őrizz meg bennünket békében, Úristen! *Helikon*, 1. évf. (1990. jan. 5.) 1. sz.)

1989

Subiecte cosmografice în plastica clujeană din ultimul sfert al secolului al XVI-lea. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 29. (1988–1989) 369–379.

1986

Date noi privind viața Zamfirei, fiica lui Moise-vodă. Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, vol. 27. (1986) 349–374.

1984

Construcții patronate de Gabriel Bethlen. (Doktori értekezés tézisei. Sokszt.) Cluj-Napoca, 1984.

1983

Amvonul din Bărbant – Alba Iulia. In: Țoca, Mircea (ed.): *Studii de istorie a artei.* Cluj-Napoca, 1982. 162–175.

„Farkas az én nevem...” A Hét, 12. évf. (1983) 7. sz.

1980

Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1980. 77–98., 277–280. (online elérés: <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5136>)

1979

(– Țoca, Mircea): *Adalékok a váradi fejedelmi palota építéstörténetéhez.* In: Csetri Elek – Jakó Zsigmond – Tonk Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* Bukarest, 1979. 107–115., 228–229.

1978

Stílusok, művek, mesterek. Korunk, 37. évf. (1978) 4. sz. 376–379.

1977

(– Țoca, Mircea): *Contribuții la cunoașterea palatului în stil Renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea.* Biharea, vol. 4. (1977) 199–222.

1974

Az alvinci kastély építéstörténetéhez. Utunk, 19. évf. (1974) 1315. sz.

1973

(– Țoca Mircea): *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.* Studia Universitatis Babeș–Bolyai. Serie Historia vol. 18. (1973) 22–30.

1971

Az alvinci kastély. Korunk, 30. évf. (1971) 1169–1071.

1970

Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténész szemmel. A Hét, 1. évf. (1970) 2. sz.

1969

Diplomele de înnoțire și iconografia lui Nicolaus Olahus. Revista Muzeelor, vol. 6. (1969) 101–110.

KOVÁCS ANDRÁS

János Zsigmond fejedelem síremléke*

„Ultimus existens antiquis stemmatis heros”
Johannes Sommerus¹

A gyulafehérvári Szent Mihály Római Katolikus Főszékesegyház északi, Várdai Ferenc erdélyi püspök (1513–1524) által építtetett és Szent Anna tiszteletére szentelt mellékkápolnájában két azonos műhelyben készült, anyagában is azonos, szürkésfehér márványból faragott síremlék áll. Jagello Izabellának (1519–1559), I. János magyar király özvegyének és fiának, János Zsigmondnak (1540–1571) – II. János néven választott magyar királynak és az első erdélyi fejedelemnek – a tumbái ezek (1. kép). Jelenlegi helyükre csupán az 1967–1973 közötti restaurálás során kerültek.² Talán már a székesegyház 1715. év végén történt visszafoglalását követő átalakítások idején is, de 1743-ban³ már biztosan a székesegyház északi mellékhajójának utolsó, nyugati boltszakaszában állt a két felirat nélküli, üres szarkofág.⁴ A mellékhajó

* A tanulmány bővített és jegyzetelt változata a szerző *János Zsigmond fejedelem gyulafehérvári síremléke*. In: Kollega Tarsoly István – Kovács Eleonóra (szerk.): *A protestáns kisegyházak Magyarországon*. (A reformáció kincsei 3. köt.) Budapest, 2017. 26–28. című írásának.

¹ Sommerus, Johannes: *Epitaphium Joannis Secundi Electi Hungariae Regis*. Epitáfiumvers részlete. Idézi: Bod, Petrus: *Hungarus tymbaules, seu grata ac benedicti Hungarorum quorundam principum heroum magnatum toga et sago domi militiaeque insignium, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epitaphiis renovata memoria quam ex cineribus excitavit*. [Nagyenyed], 1764. 56–57.

² Bágyuj Lajos: *A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása*. Korunk, 37. évf. (1978). 12. sz. 1039.; újraközlése: *A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása*. In: uő: *Műemlék-helyreállítás Erdélyben. 1955–1973*. S. a. r., utószó: Sas Péter. Kolozsvár, 2012. 85–91.; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985. 301.

³ „In aditu templi ad sinistrum latus, visuntur in simili tumulo cineres Reginae Isabellae Polonae: ponè hanc, Stephani Zapollya ejus filii; qui ad memoriam Patris, Hungariae Regni, sed multum degener, Joannes II. dici voluit; arianismo enim Pseudo Aulici ac Medici sui Blandrata contaminatus, miserè interiit. Eodem tractu legitur nigro incisa marmoris sequens inscriptio quam insignis Poeta moriens sibi accinuit, cum ignoto titulo: Megerechen Ar. Co. De se ad lectorem...” Fasching, Franciscus: *Nova Dacia*. Claudiopoli, 1743. 55–56.; idézi: Mikó Árpád: *Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericséi János síremléke)*. *Ars Hungarica*, 11. évf. (1983). 1. sz. 55–56.

⁴ Faschingnak az „in aditu templi” kifejezése tartalmában tökéletesen egyezik a székesegyház rendelkezésemre álló leltáraiban feltűnő szöveg változataival: „In fine [sc. Occidentali – KA] navis mausolea quaedam signanter vero Isabellae reginae Joannis Zápolya conjugis, ex altera parte [sc. Meridionali – KA] vero, prope Archivum Capitulare [sc. prope turrim – KA] Corvini Hunyadiorum, complura item marmoris nigri frusta ex quibus aliqua inscriptiones quosdam excisas continent.” *Inventarium totius suppellectilis Cathedralis ecclesiae Carolinae Albensis in Magno Transilvaniae Principatu anno 1784 mense Februario confectum*. Gyulafehérvári Érseki Levéltár (a továbbiakban: GYÉL) 7119g. Változatai az 1772. évi (GYÉL 7119), 1775. évi (GYÉL 7119c), 1777. évi

1900-as évek elején készült fényképén a két síremléket még farács is védte,⁵ amit azután a Möller István-féle restaurálás során felszámoltak.

Ez sem volt azonban az eredeti helyük. Az ulmi Martin Zeiller (1589–1661) szerint ugyanis 1632-ben Izabella és fia síremléke a székesegyház szentélyében állt.⁶ Martin Zeiller azonban valószínűleg egy korábbi szemtanú, az ugyancsak ulmi Veit Marchthaler (1564–1641) leírásából merített, aki az 1589-et követő években, valamikor 1592 és 1595 között járhatott Gyulafehérváron, és leírásából kiderül, hogy a szentélyben találta János király özvegyének, Izabellának és fiának fekete bársonnyal letakart síremlékét.⁷

1. kép

János Zsigmond és Izabella síremléke. Gyulafehérvár, Római Katolikus Főszékesegyház (Mihály Ferenc felvétele)

(másolata 1810-ből: GYÉL 7119.), 1850. évi (GYÉL 7119 n) leltárakban; Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest, 1958. Történeti Források (a továbbiakban: TF) 217. sz.

⁵ Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, 171. kép.

⁶ „Im Chor ligen Isabella, des Waywoden Johannis, so König in Ungarn sein wollen / Gemehlin / unnd ihr Sohn Johannes II wider welche Keyser Ferdinand der I. zu friegen gehabt.” Zeiller, Martinus: *Itinerarium Germaniae Novae Antiquae. Teutsches Reysbuch durch ...* [Deutschland, Das XXIX. Kapitel]. Strassburg, 1632. 587.

⁷ „...im Chor ist König Johan: hinderlassene gemahlin Isabella und Sohn Johannis II. regis Hung: Principis Transilvaniae [143v] Monumentum, so mit schwarzen Samett bedekt...” A kézirat kiadását előkészítő Németh S. Katalin szíves közlése.

Erdélyi s a székesegyházban is jártas szerzőink, Szamosközy István (1570–1612)⁸ és az ő információit is átvevő Bethlen Farkas (1639–1679), aki még szintén az eredeti helyén láthatta a síremlékeket, nemcsak megerősítik az ulmi szerző tanúságát,⁹ hanem tőlük tudjuk azt is, hogy Izabella síremléke mellé, a főoltárral [főoltárhellyel? – KA] szemben, a szentély hossz tengelyétől kissé balra [északra – KA] került fiának a sírja.¹⁰ Az utóbb említett szerző örökítette meg – kétségtelen bizonyóságként a sír időközben bekövetkezett feltörésének és kirablásának is – annak az ötvösművű, aranyozott réztáblának a latin szövegét, melynek a halott János Zsigmond mellé helyezve kellett tanúsítania identitását az égiek előtt:¹¹

Serenissimus Princeps Dominus Joannes Secundus, Serenissimi olim Joannis Regis Hungariae, Dalmatiæ, Croatiae etc. filius, ex Isabella Regina Sigismundi Regis et Bonæ Reginae Polonorum filia prognatus, Dei gratia electus Rex Hungariæ, Dalmatiæ, Croatiae, etc. dono lingvarum, puritate vitæ, praesenti animo, bellica prosperitate, et Martis stratagematibus, ac cunctis heroicis virtutibus ornatus divinitus, Patriæ et veræ pietatis amans, Anno ætatis suæ XXXI. die XIII. Martii, hora tertia ante auroram, summo cum sui desiderio suorumque luctu, colicis doloribus

Fenséges Második János Fejedelem Úr, a néhai fenséges Jánosnak, Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királyának Izabella királynőtől, a lengyelek Zsigmond királyának és Bona királynéjának leányától született, Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. választott királya, isteni sugallatból a nyelvek adományával, az élet tisztaságával, lélekjelenléttel, hadi szerencsével és Mars fortélyaisal, és minden hősi erénnyel ékesített fia, a haza és az igazi kegyesség kedvelője, korának XXXI. esztendejében, március XIV. napján, a hajnal előtti harmadik órában, övéinek

⁸ „Sepultus est Albae, in aede urbis maiore, proxime matrem ad dextram, nouo posito monumento.”; „Ubi [sc. Albae Iuliae – KA], in Basilica urbis maiore, ad tumbam perventum est, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, ...” Szamosközy István *történeti maradványai*. 1. köt. Kiadta: Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 28.) 108., 119.; Megyericsei János ugyanott található sírlapjáról: „In templo Albensi maiore, pavimento insertus lapis qua itur ad maius altare...” Vö. Barabás Miklós: *Megyericsei János kolozsi főesperes*. Erdélyi Múzeum, 24. évf. (1907) 115–121. Idézi: Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance*. 1. köt. Kolozsvár, 1943. 249–250.

⁹ „...; ubi in Basilica urbis majore ad tumbam perventum esset, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, peracto panegyrico, corpus in novo monumento matri proximo est reconditum; ...” Bethlen, Wolfgangus, de: *Historia de rebus Transilvanicis*. Vol. 2. Cibinii, 1782. 227–229.; Bethlen Farkas: *Erdély története*. 2. köt. Ford.: Bodor András. Jegyz.: Kruppa Tamás. Budapest–Kolozsvár, 2001. 341–342.

¹⁰ Ezek tükrében nyilvánvaló, hogy eredetileg Megyericsei János sírköve is a főoltárhoz vezető tengelyben volt a szentélynégyzet padozatába süllyesztve, s hogy Fasching vele kapcsolatos 1743-as állítása valószínűleg korábbi, illetve egykorú információk összeolvasztásából származik. Megszívlelendő tehát Mikó Árpád *Két világ határán* (*Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsei János síremléke*) című munkájában megfogalmazott gyanakvása Faschingnak a sírlap „fekete márvány” anyagára utaló kitételével kapcsolatban, mert azt valószínűleg a templomhajó végében hányódó fejedelmi síremlékek töredékeire vonatkozó valamilyen leírás is inspirálhatta. Így kétséges – bár az általa közölt hiteles felirat miatt teljesen ki nem zárható – a tudós jezsuitának a Megyericsei-sírlap 18. századi áthelyezésére utaló információja is.

¹¹ Bethlen: *Historia*, 210–211.; Bethlen: *Erdély története*, 332.; Jakab Elek: *Kolozsvár története*. 2. köt. Budapest, 1888. 194. A temetésre vonatkozóan vö.: Kemény József – Nagyajtai Kovács István: *Erdélyország Történeti Tára*. 1. köt. Kolozsvár, 1837. 106. 5. sz.; Jakó Klára: *Adalék fejedelmek temetkezésének a kérdéséhez*. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1996. 238.

morbis epilepticis diu conflictatus, acerba morte raptus est, in quo semen Regium gentis Hungaricae heu plane extinctum est, vereque cecidit corona capitis nostri, ac Imperium ad exterarum gentes delatum, Anno a Christo nato M. D. LXXI.

legnagyobb veszteségére és gyászára, miután sokáig küszködött kólika-fájdalmakban és epileptikus betegségekben, elraboltatott és kíméletlen halál által, akivel a magyar nemzetiség királyi magva, jaj, teljesen megszakadt, és fejünk koronája valóban lehullott, a hatalom pedig külső nemzetekhez sodródott, Krisztus születésétől az MDLXXI. évben.

Az idézetek előtt, 1565. április 6. után, hat évvel Izabella halálát követően, de még fia életében a fejedelem olasz testőrparancsnoka arról számolt be, hogy a királyné szerény korporsója a székesegyház egyik távoli és sötét zugában található, nyilván síremléke elkészültére várva.¹²

A nagybeteg uralkodó maga – 1567-ben kelt és később már nem változtatott végrendeletében az előbbi adatunknak némileg ellentmondva, esetleg a síremlék történetének egy újabb fejleményét is tükrözve – úgy fogalmazott, hogy „... testét királyi méltóságának kijáró és a fejedelmeket, kiknek véréből származónak és világra hozottnak magát ismeri, hasonlóképpen vérszerinti rokonait, rokonságát, atyjafiait és barátait megillető tisztelettel tisztességesen eltemetni és elhelyezni parancsolja Gyulafehérvárott, felejthetetlen szentséges néhány fenséges anyjának a sírja közelében.”¹³ Vélelmezhető tehát, hogy anyjának sírja akkor már a szentélyben lehetett.

A síremlékek elmozdításának pontos idejét nem ismerjük. Valószínű, hogy a szentélynégyzetből a székesegyház 1715. évi visszafoglalása után, már Mártonffy György püspök (1713–1721) idejében, akár 1719-ben, az új berendezés felállítása, akár a szentély alatt létrehozott kriptá építése¹⁴ kapcsán is kikerülhettek. Kétségtelen ugyanis egyrészt, hogy a szentély alatti kriptá és a négyzetből a kriptába vezető eredeti, ma már nem létező lejárati létréhozásának idején a síremlékek akadályozták volna a munkálatokat, másrészt pedig – elég Fasching fentebb idézett véleményére hivatkoznunk – a 18. században az „arianizmussal megfertőzött” János Zsigmond síremléke aligha maradhatott meg a liturgikus szempontból

¹² Gromo, Giovanni Andrea: *Compendio del tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*. Apulum, vol. 2. (1943–1945) 174–175. Vö.: Mikó Árpád: *Báthory István király és a reneszánsz művészet Erdélyben (1576–1586)*. Művészettörténeti Értesítő, 37. évf. (1988) 121.; Kovács András: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)*. In: Diósi Dávid – Marton József (szerk.): *Catholice reformare. A katolikus egyház a fejedelemség korában*. Budapest–Kolozsvár, 2018. 32.; uő: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai (1565–1715)*. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Márton – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26–november 5. 1. köt. Tanulmányok. Budapest, 2019. 341.

¹³ „...corpus vero iussit pro regia dignitate et principum, quorum sanguine oriundum aeditumque se cognoscit, item consanguineorum, affinium, cognatorum amicorumque suorum digno respectu honorifice sepeliri et locari Albae Iuliae prope sepulchrum sacrae olim Mgtis regiae matris suae desideratissimae.” Heckenast Gusztáv: *János Zsigmond végrendelete (1567)*. In: Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 10.) 157.

¹⁴ Entz: *A gyulafehérvári székesegyház, TF 86.*; „...Szent Mihály főangyal tiszteletére emelt székesegyház főoltára alatt levő új sírboltban...” – Vö. Karczfalvi báró Mártonfi György erdélyi püspök végrendelete. Kelt: Károlyfehérvárott, 1721. szept. 5. Közli: Temesvári János: *Hét erdélyi püspök végrendelete*. Cluj–Kolozsvár, 1931. (Erdélyi Tudományos Füzetek 34.) 36.

ismét felértékelődött főoltár előtti térben. A szentélynégyzetben ma a két egymással átellenben álló, hátuléses barokk kanonoki stallum található; a források szerint ezek Batthyány Ignác püspöksége (1780–1798) alatt nyerték el végső formájukat, valamilyen előzményük azonban már 1744-ben elkészült.¹⁵ A belső átalakítások miatt egyébként nem maradhettek meg eredeti helyükön, a kereszthajónak a szentéllyel szomszédos négyzetében a középkori székesegyház jötevőinek számító Hunyadiak síremlékei sem. A négyzet átrendezését a diadalív-pillérek mellékoltárainak a felállítása is szükségessé tette. Az ottani síremlékek is akkor kerülhettek mai helyükre, a déli mellékhajó nyugati végébe, a toronyaljba költöztetett káptalani levéltár bejárata elé.

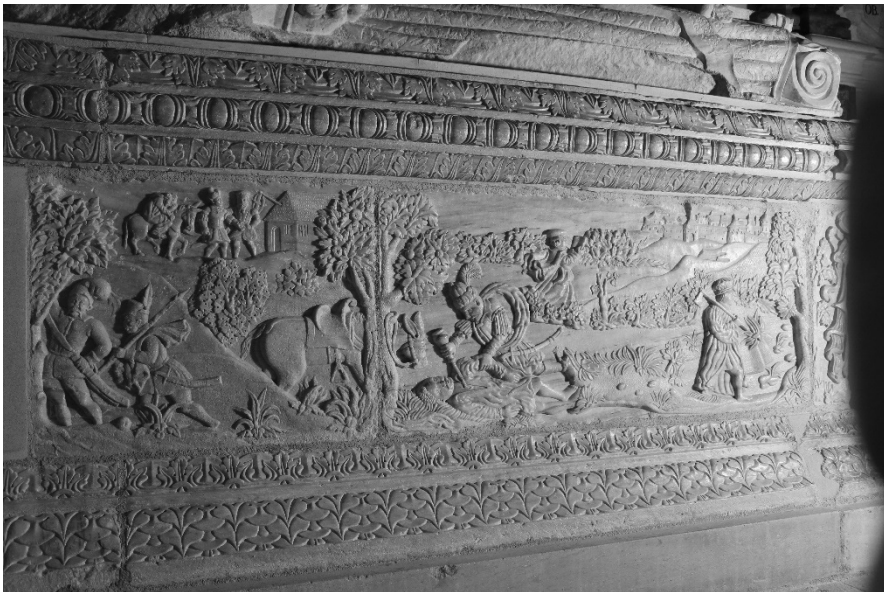
2. kép

Izabella síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A két síremlék formája igazolja az elhelyezésükre vonatkozó, 16–17. században keletkezett írott források tanúságát. Izabella királyné ferde fedlapú síremléke a szentélynégyzet északi oldalfalának támaszkodott, fedlapja ugyanis, ahogy azt keskeny oldalainak formája is bizonyítja, rézsűsen, északról a néző felé lejtve mutatta a ravatalképek ünnepélyes kompozícióit idéző beállításban, díszruhába öltöztetett, diadémmal koronázott, jobbában jogart, baljában kendőcskét tartó fekvő alakját, a lábánál található szimmetrikusan ívelt, volutákkal díszített, négyelt (1. Sforza, 2. Szapolyai, 3. hármas halmon kettős kereszt, 4. a dalmát leopárdok) pajzson zárt, gyöngyökkel ékesített koronájú címerrel, mellette, a címertani baloldalon pedig kisebb, különálló tárcsapajzban a Jagelló-címerrel (2. kép). Minthogy a szemlélő csak a két rövid oldallapot és a déli, hosszú oldalt láthatta, a tumba készítője ezeket díszítette. A két rövid oldalon, egy-egy domborműben ábrázolt, kiterjesztett szárnyú puttó félalakja látszik alátámasztani a fedlapot és tartani a kidomborodó manierista kártusba foglalt, üres, eredetileg talán festett sírfelirat számára fenntartott tükröt. A déli oldallapra a szobrász kétségtelenül német, de mindaddig azonosítatlan előkép (metszet?) nyomán az *irgalmas*

¹⁵ Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, TF 175., 183–186.; Mihály Ferenc: *A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház faberendezésének restaurálása*. In: Knecht Tamás (szerk.): *Élő múltunk. A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota. Kolozsvár, 2012. 126–137., különösen 129–130., 132.; Terdik Szilveszter: A gyulafehérvári székesegyház barokk berendezése*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 121–123.; Terdik Szilveszter: *Újraolvasott források – adatok a gyulafehérvári székesegyház keleti része 18. századi berendezésének történetéhez*. In: Papp Szilárd (szerk.): *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*. Budapest, 2012. 211–220.

szamaritánus történetét (Lk 10, 25–37) faragta ki (3. kép). A dombormű előképe stílusában, főalakjainak elhelyezésében és olyan részleteiben, mint az olvasásba mélyedt pap, a fejszével a vállán siető lévita, a szablyáját éppen a hüvelyébe csúsztató rabló alakja, valamint a vendégfogadó-cégér kocsikereke leginkább a nürnbergi Georg Pencz (1500–1550) 1543-as,¹⁶ további részleteiben és kompozíciójában pedig a nála jóval fiatalabb, ugyancsak Nürnbergben tevékenykedő Jost Amman (1539–1591) 1564-ben készült metszetéhez¹⁷ közelítő kompozíció lehetett. Eltérések főleg az alakok elrendezésében, a szereplők „keletiesebb” öltözékének a részleteiben, a kép középtengelyét meghatározó fa koronájában domborodó almákban mutatkoznak.

3. kép

Az irgalmas szamaritánus története. Izabella királyné síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

Izabella királyné elhunyt fiának vízszintes fedlapú síremléke eredetileg mellette, a szentély hosszanti középtengelyének vonalától balra, szintén északra állhatott. Az ifjú fejedelem síremlékének lépcsőzetesen alakított, sekély, pikkelyszerű levelekkel díszített, profilonált talpuzaton álló kőládáját gazdagon tagolt, akantuszos kima és szíma közé fogott, tojássoros pálcával szegett kőlap fedi, tetején az elhunyt gravírozott díszítésű rákpáncélba öltöztetett, fején, mellén, balkezén és lábfejein erősen sérült fekvő alakjával (4. kép). Térdvasait egy-egy sörényes oroslánmaszk díszíti. Az elhunyt fejedelem karjaira zsinórok hurkolódnak. Ezek a jobb válla alatt előbukkanó ruhadarabhoz, egy, a mindennapok szokásaitól eltérő módon

¹⁶ Bartsch, Adam: *Le peintre-graveur*. Bd. VIII. Wien, 1808. 339. 68. sz.

¹⁷ *Neuwe biblische Figuren des Alten und Neuwen Testaments ... geordnet ... durch ... Johann Bockspurger von Saltzburg ... und ... Jos Amman von Zürich*. Frankfurt am Mayn, MDLXIII. N II. Online elérés: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105511026/f117.item> (utolsó letöltés: 2020. szeptember 17.)

„ráadott” köpenyhez tartoznak.¹⁸ A tumba hosszanti oldallapjain a talapzat fölé furcsán kiugró, ékként találkozó, volutákra támasztott veretdíszes, egymástól részleteikben is eltérő manierista hermák (egyikük elpusztult, tömegét a modern restaurálás jóvoltából csupán méreteit idéző kőhasáb érzékelteti) határolják a kétségtelenül fametszetes kompozíciókról felnagyított s a minta apró, kőfaragványban nehezen érvényesülő részleteihez is szemmel láthatóan hűségesen ragaszkodó, domborműben ábrázolt jeleneteket. A tumba rövid oldalait egy-egy négyszögletes, belül asztragalba, kívül manierista veretdíszbe foglalt, leveles, bogyós ágacskákból komponált téglalap alakú kártus díszíti, a keleti, láboldali közepén gyémántkváder domborodik (5. kép), csupán a nyugati oldal kártusát tartották fenn annak idején a tervezett felirat számára.¹⁹

4. kép
János Zsigmond síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A síremlék hosszoldalain ábrázolt két ostromjelenetnek az Alpoktól északra keletkezett, feltehetően azonos kéztől származó fametszet-előképét mindaddig nem sikerült azonosítani. Egy dilettáns feltevés szerint²⁰ a hadadi csatát ábrázolná az egykori északi (jelenleg: keleti) oldal domborműve. A feltevés gyermeketeg történeti műveltségű kiötlője – jobb elképzelés híján – János Zsigmond uralkodásának egy a választott király távollétében megívott s az erdélyi csapatok súlyos vereségével végződött összecsapását, a hadadi csatát (1562. március 4.) választotta s nevezte ki önkényesen a síremléket díszítő egyik dombormű témájává. Hasonló módon járt el egy másik azonosítási javaslat szerzője is.²¹ Ő a két domborműben Kővár ostromának mindjárt két mozzanatát vélte azonosítani. Kővárat 1567-ben János Zsigmond jelenlétében foglalták el a Bebek György vezette erdélyi csapatok. Az azonosítás ebben az eset-

¹⁸ Az elhunyt fejedelem holttestén a koporsóban vörös karmazsin ruha és fekete palást volt. Vö. Kemény – Nagyajtai Kovács: *Erdélyország Történeti Tára*, 106.

¹⁹ A síremlékről Cserna Károly által készített, 1897 előtti rajzon a fedlap fordítva áll. Vö. <https://dka.oszk.hu/006300/006397> (letöltés: 2020. jún. 29.). Lehetséges, hogy a hiba a rajzolóé, mert a fedlap 1963-ban, a síremlék utolsó költöztetése előtt is a mostani helyzetében volt. Vö. Sebestyén Gh. și V.: *Arhitectura renașterii în Transilvania*. București, 1963. 73. 41. kép.

²⁰ Vö. a 3. jegyzettel.

²¹ https://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/reprezentari%20cetati/reprez_fortificatii.htm s. v. *Alba Iulia*. (utolsó letöltés: 2020. szeptember 17.)

ben is az elhunyt személlyel kapcsolatos történet önkényes kiválasztásán alapszik. Nyilvánvaló, hogy nem elég a két eltérő domborműhöz János Zsigmond uralkodása alatt lezajlott csatát vagy ostromot társítani, a társítást a dombormű részleteivel alá is kell támasztani; bizonyítani például, hogy azonosítatlan előképek valóban Erdélyhez, s ott éppen a kiválasztott helyhez kötődnek.

5. kép

János Zsigmond síremléke, keleti (jelenleg déli) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

Mindkét kompozíció (6. és 7. kép) egy-egy vár ostromát ábrázolja, földdel töltött vesszőfonatos kasok közé állított kerek, lafettás ostromágyúkkal – az ágyúk torkán kiömlő füstfelhővel, sőt az éppen kilőtt és a cél felé repülő golyóbisokkal –, kanócot emelő tüzerekkel, páncélos, hegyes csúcsú, ellenzős,²² a 16. század második felére jellemző nyitott sisakot viselő, kopjájkkal felfegyverzett lovasok és lándzsás, alabárdos, helyenként lőfegyvert is használó, plundranadrágos gyalogosok összecsapó alakulataival. Középen, akárcsak a kép előterében kézitusába keveredett gyalogosok mellett, megcsonkított holttestek és levágott emberi testrészek hevernek. Különleges részlettel csupán az egykori déli (jelenleg nyugati) oldal domborművén találkozunk: jobb szélén félreismerhetetlen lengyel szárnyas huszárok, illetve nyitott sisakot és huszárokra jellemző pajzsot viselő, csizmás, sarkantyús lovagok sorakoznak az ostromlók András-keresztes, illetve három vízszintes sávból álló zászlaja mögött (8. kép). A vár ormán itt az ostromlottak latin (?) keresztrel osztott fecskefarok alakú (a másik domborművön ezzel szemben vízszintesen sávozott, háttérben pedig ugyanolyan, illetve szembefordított, egymástól eltérő, parabolyszerű görbékkel díszített) zászlóját lobogtatja a szél. Az ostromjelenet a Báthory István lengyel király (1576–1586) uralkodása alatt önálló fegyvernemként hadrendbe szervezett, de kétségtől korábban is létezett – így elméletileg korábbi ábrázolásokon is előfordul – nehézlovak szereplése révén mindenképpen lengyel vonatkozású, ha metszetelőképét nem is sikerült mindeddig feltalálnunk. Az egykori északi oldalon található dombormű stílusában, különösen ábrázolásainak részleteiben közel áll egy névtelen metszethez, amely a hétéves vagy első északi (ún. háromkorona-) háború (1563–1570) egyik mozzanatát, a svéd Älvsborg várának II. Frigyes dán király (1559–1588) általi ostromát ábrázolja.²³ Minthogy ennek az első balti háborúnak a dán király szövetségeseként

²² Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971. 47., 53–54., 87., 91., 95. kép.

²³ https://wikivisually.com/wiki/1563_in_Sweden (utolsó letöltés: 2020. március 29.)

részese volt János Zsigmond nagybátyja, Zsigmond Ágost lengyel király (1548–1572) is, nem kizárt, hogy az elhunytáig királyi rokona egyedüli utódának és örökösének számító János Zsigmond síremlékének a domborműveit is ilyen, lengyel vonatkozású forrásból származó metszetelőképek inspirálták.

6. kép

János Zsigmond síremléke, déli (jelenleg nyugati) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

7. kép

János Zsigmond síremléke, északi (jelenleg keleti) oldal (Mihály Ferenc felvétele)

Az elhunyt uralkodó feje két egymásra helyezett bojtos, érzékletesen faragott rombusz-, illetve leveles-mintás szövésű anyaggal borított vánkoston nyugszik, lábánál rákos mellvért és zárt, ugyancsak gravírozott díszítésű, aprólékosan kidolgozott, tarajos és tarkókorongos sisak látható. Feje mellé balra zárt, gyöngyökkel és ékkövekkel díszített, az Izabellához hasonló uralkodói koronát, jobbra pedig nóduszból kinövő, egyenlőszárú mankós kereszttel ékesített országalmát faragtak. Jobbja a vállának támasztott uralkodói jogart, balja hosszú, egyenes kardjának hüvelyét fogta. A kardmarkolat méretére a keresztvas fölött, illetve a vállvértén fennmaradt csonkokból következtethetünk. Az uralkodói jelvények közül csupán az

erősen rongált jogar fejének a keresztmetszete utal valamennyire a lengyel királyok egykori jelvényére, s tűnik hasonlónak az Izabella síremlékén ábrázolt jelvényhez is. Az elhunyt jobb lába mellett puttó tartja a négyelt, erőteljes volutákban kicsúcsosodó, manierista pajzsot, melynek első és harmadik negyedében a koronás Jagelló-sas, illetve a Magyar Királyság vágásos címere domborodik, míg a másodikban és a negyedikben a Nap és Hold felé ágaskodó, hármashalomból kinövő farkas, illetve az ágaskodó egyszarvú utal a Szapolyai-ház címerére. Férfi halottakat megillető vicsorgó oroszlán ágaskodik az elhunyt bal lába és kardja mellett, mögötte – funkciótlanul – a címertartó puttó párja is feltűnik.

8. kép

Lengyel szárnyas huszárok. János Zsigmond síremléke (Mihály Ferenc felvétele)

A két szarkofág elhelyezése véglegesítette az erdélyi fejedelmek udvari templomává vált székesegyház kiemelkedő jelentőségű síremlékeinek a helyét: a kereszthajónak a szentéllal szomszédos négyzetében álltak ugyanis a Hunyadiak síremlékei, mellettük pedig Martinuzzi (Fráter) Györgynek a Giovanni Battista Castaldo által állíttatott sírlapja. A későbbiekben ide került Bocskai Erzsébetnek, Báthory Kristóf erdélyi vajda (1576–1581) feleségének síremléke is. Ide temethették kettejük korán, 1576-ban elhunyt fiát, Miklóst is. Sírlapjának címeres, a sírvers egy részét is tartalmazó töredékét a legutóbbi restaurálások során az előcsarnok padozatában fedezték fel.²⁴ Fráter Györgynek a főhajó közepén („in mezzo la nave

²⁴ Szeredai, Antonii, de Szent-Háromság: *Collectio continens tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum ... Albae Carolinae*, 1791. 49.; Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 302.; Emődi Tamás: *Varkoch Tamás és Báthory Miklós síremléke* című előadása, amely a Teleki László Alapítvány által szervezett, *A gyulafehérvári székesegyház és érseki palota kutatásának és helyreállítás-*

maggiore della chiesa”),²⁵ más forrás szerint a diadalív északi félpillérének közelében („*ad columnam chori ex parte Evangelii*”)²⁶ emelt síremlékétől mintegy két ölnyre – így egy harmadik kútfő²⁷ –, de valószínűleg inkább a kereszthajó déli apszisába, egyazon sírba temették 1599-ben Báthory András fejedelemet (1599) és 1594-ben Szamosújvárott kivégzett bátyját, Boldizsárt. A századfordulós pusztítások után ehhez az öröklött elrendezéshez igazodtak azután Bocskai István, az iktári Bethlen fejedelmi család tagjai, valamint a Rákócziak síremlékeinek elrendezésében is.²⁸

Ha a felsorolt személyek felekezeti hovatartozását nézzük, igencsak tarka képet kapunk: a Hunyadi család 15. században elhunyt tagjai, Izabella királyné (megh. 1559) és Fráter György (megh. 1551), valamint a két Báthory-testvér katolikusok, Bocskai Erzsébet (megh. 1581), akárcsak bátyja, István fejedelem (megh. 1606) református volt, kálvinisták voltak továbbá az iktári Bethlen család tagjai, Gábor fejedelem (megh. 1629) és neje, Károlyi Zsuzsanna (megh. 1622), az öccse, István (megh. 1648), továbbá az unokaöccse, ifj. Bethlen István (megh. 1632), akárcsak a Rákóczi család Gyulafehérvárott eltemetett tagjai, id. György fejedelem (megh. 1648) és két kisebbik fia, Ferenc (megh. 1632), valamint Zsigmond (megh. 1652). Közülük egyedül János Zsigmond volt az unitárius vallás híve. Ez a székesegyház korabeli történetének kronológiáját híven körvonalazó „ökuménikus” tarkaság szorosan összefügg a János Zsigmond uralkodása alatt és után bekövetkezett, a reformációval kapcsolatos fejleményekkel.

A reformáció terjedése az erdélyi egyházmegyét a 16. század második negyedében érte el. Kanonokjainak egy része a protestantizmus újításait választotta. Ez a folyamat azután erősödött fel, hogy 1556-ban az országgyűlés szekularizálta s az Erdélybe visszatért Izabella és János Zsigmond eltartására kincstári birtokká tette az erdélyi püspökség és a káptalan javait. Az özvegy királyné és tizenhatodik életévét taposó fia abban az időben katolikusnak vallotta magát. 1557 júniusában a tordai országgyűlésen megegyezésre biztatták mindkét táborhoz tartozó s őket patrónusukként tisztelő alattvalóikat. Az uralkodói álláspont alig módosult Izabella halála után, szinte a tridenti zsinat végéig (1563. december 4.), mindaddig, amíg remélteni lehetett valamilyen kompromisszumos álláspont elfogadását a katolikus egyház és az evangélikus nézeteket valló, különböző protestáns irányzatok között. A fiatal, az evangélikus vallás hívévé lett uralkodó csak 1564 áprilisában szüntette meg a miséket a gyulafehérvári székesegyházban, a következő év folyamán pedig kimondták a „szebeninek” nevezett (szász) evangélikus és a „kolozsvárinak” nevezett (magyar) református egyház szétválását; az utóbbi püspöke pedig Dávid Ferenc – 1564-től az ifjú király udvari prédikátora – lett.²⁹

A felekezeti intézményesülés azonban váratott magára, s a következő években az uralkodó még mindig hitviták útján remélte elősegíteni a megegyezést időközben már egymás

---

sának újabb eredményei című, 2002. június 4-i konferencián hangzott el; Teleki Gábor: *A székesegyház és érseki palota helyreállítási munkálatai az 1960-as évektől 1999-ig*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 47.

²⁵ Centorio, Ascanio, degli Hortensi: *Commentarii della guerra di Transilvania*. Vinegia, 1566. 148.

²⁶ Az 1826. évi leltárban. Idézi: Entz: *A gyulafehérvári székesegyház*, 214.; Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 306.; Kovács: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai*, 34.

²⁷ Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 306.

²⁸ Szabó Péter: *Térszimbolika a gyulafehérvári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározásához*. Ars Hungarica, 34. évf. (2006) 1. sz. 19–28.; Kovács: *A gyulafehérvári székesegyház átváltozásai*, id. mű.

²⁹ Az egész folyamat érzékletes összefoglalása: Balázs Mihály: *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. Credo. Evangélikus Műhely. A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata, 14. évf. (2008) 1–2. sz. 67–93., különösen 73. skk., 80.

ellen fordult evangélikus, illetve szakramentárius tanokat valló alattvalói között. 1568–1569-re változott a helyzet, akkor János Zsigmond már biztosan az antitrinitárius tételek híve volt.³⁰

Közvetlen források hiányában nehéz eldönteni, hogy e sorozatos változások miként befolyásolták az udvari templomként működő székesegyház sorsát. Az ifjú fejedelem halálakor a székesegyház patrónusa is, lelkészei is az új áramlat hívei lehettek, ők celebrálták ünnepélyes temetését is, melyen a gyászbeszédeket Dávid Ferenc és Johann Sommer mondta. A temetéssel kapcsolatos kiadások fedezetéről a fejedelem 1567-es végrendeletének (modern számozás szerinti) 42. szakaszában szűkszavúan intézkedett, költségeinek kiegyenlítését a testamentáriusokra hárította.³¹ Szamosközynek az „újonnan állított síremlékre” (*novo posito monumento*) vonatkozó későbbi utalása azonban anakronikus. Ugyancsak anakronikus, részben talán éppen Szamosközy információján alapszik az 1598-ban Gyulafehérvárott is megfordult Istvánffy Miklós hasonló tartalmú kijelentése is.³² A valósághoz legközelebb a temetés résztvevőjeként szemtanúnak tekinthető Forgách Ferencnek az előbbi jegyzetben idézett véleménye állhat. Szerinte János Zsigmond koporsóját anyja addigra már elkészült sírjába/sírboltjába (?) földelték/helyezték (?) el. Nehezen hihető ugyanis, hogy az általunk vizsgált síremlék a temetés idejére már elkészült volna, ahogyan az is, hogy a királyné stílusában egyező tumbája már készen lett volna. A két tumba azonos anyaga, kiképzésük, díszítésük módja, egymáshoz való viszonyuk ugyanis a végrendelet szövegével egyetemben arra utal, hogy mindkettő a testamentumos urak, a fejedelmi végrendelet végrehajtói – Csáky Mihály (1492–1572), Hagymási Kristóf (1510–1577), Bekes Gáspár (1520–1579) és Stanisław Nieżowski (1520 k. –1573), valamennyien unitáriusok³³ – megrendelésére készülhetett el az ifjú fejedelem halála után, talán – tekintettel a végrehajtók sorsának alakulására is – még 1572 előtt. A tumbák Erdélyben szokatlan kőanyagára és stílusára találunk még példát az 1559-ben meggyilkoltatott s eredetileg Gyulafehérvár külvárosi templomában³⁴ eltemetett Kendi-fivérek szintén 1571 után állított székesegyházbeli közös tumbájának fennmaradt két, egykor a sírláda rövid oldalait képező töredékén is (9. és 10. kép).³⁵ Ezekre is tekintettel arra kell tehát gondolnunk, hogy a felsorolt síremlékek mindegyike Gyulafehérvárott és erdélyi

³⁰ Balázs: *Megjegyzések*, 84.

³¹ Heckenast: *János Zsigmond végrendelete*, 162.

³² „...cadaver ... principis ... ex arce in templum deductum esset, marmoreoque sepulchro compositum, ...” Isthvanfi, Nicolai, Pannoni *Historiarum de rebus ungarici libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622. 521.; Istvánffy Miklós *Magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. I/2. köt. S. a. r.: Benits Péter. Budapest, 2003. 473. utóbbi fogalmazása részben egyezik a szemtanú Forgách Ferenc szövegével: „Ex arce tantum deductus est, et in tumulo matris humatus.” *Ghymesí Forgách Ferencz magyar históriája (1540–1572)*. Forgách Simon és Istvánfi Miklós jegyz. Közli: Majer Fidé. Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptorum, 16.) 470.

³³ Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*. Budapest, 2009. 161–196.; Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2012. Passim.

³⁴ Isthvanfi: *Historiarum*, 388.

³⁵ Mikó: *Báthory István király*, 125. skk.; uő: *Csatajelent János Zsigmond erdélyi fejedelem (+1571) gyulafehérvári síremlékén*. In: Mikó Árpád – Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában*. 2000. március 17. – szeptember 24. Budapest, 2000. IV–17. 299.; Mikó Árpád: *Gótika és barokk között. A reneszánsz művészet problémái a kora újkori Magyarországon*. In: Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2008. március 28. – 2008. július 27. I. Budapest, 2008. 252–253.; uő: *A reneszánsz Magyarországon*. [Budapest, 2009.] 172., 173–174.

kőanyagból készült. A síremlékek létrejöttét övező bizonytalanság, a rájuk vonatkozó adatok szűkszavúsága sem teszi lehetővé, hogy komolyan mérlegeljük a forrásainkban feltűnő egyetlen mester, az olasz „magister Castillio Italus lapicida” esetleges közreműködését. Két évvel János Zsigmond halála előtt, 1569 júliusában utal egy oklevél ennek a mesternek a gyulafehérvári házára.³⁶ A kétségtelenül kőszegéssel foglalkozó északolasz (?) mesterember talán megszerezhetette, esetleg meg is munkálhatta a különleges kőanyagot, azonban sem korábbi, sem 1571 utáni működéséről nem rendelkezünk kézzelfogható bizonyítékkal. Ezzel szemben valószínűnek látszik, hogy az utóbbi idők restaurálási munkái folyamán Gyulafehérvárott az érseki palota déli szárnyának emeletén felfedezett három *in situ*, valamint a velük egyező faragványból származó, későbbi javítások során másodlagosan felhasznált, viszonylag nagy számú, egyaránt ión pilaszteres szarkóvekekkel és osztókkal tagolt hármastáblás ikerablak-töredék³⁷ a János Zsigmond idejében végbement – mindeddig csak írott forrásból ismert³⁸ – jelentős palotabővítéshez köthető. Így a tumbákon is mindegyre feltűnő, lendületes volutás motívumok készítőjéről is elképzelhető, hogy kapcsolatban lehetett az ablaksort kivitelező mesterrel/mesterekkel.

9. kép

Kendi Ferenc és Antal síremléke (töredék) (A szerző felvétele)

³⁶ János Zsigmond királyi könyve. 1569–1570. Mutatókkal és jegyzetekkel közlése: Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. 141. sz. (Thorda, 1569. július 2.)

³⁷ Asztalos György: *Kőrestaurátori munkák a Szent Mihály-székesegyházban 2008 és 2011 között*. In: Knecht (szerk.): *Élő múltunk*, 112.

³⁸ Szamosközy, 112. Idézi: Balogh: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek*, 288.; Mikó: *A reneszánsz Magyarországon*, 171–172.; uő: *A reneszánsz művészet története Magyarországon*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2011. 200–201.; Kovács András: *Mikó Árpád A reneszánsz művészet története Magyarországon című akadémiai doktori értekezéséről*. Opponensi vélemény. 8–9. (<http://real-d.mtak.hu/526/5/Kov%C3%A1cs%20Andr%C3%A1s.pdf>, letöltés: 2020. máj. 18.), valamint *Művészettörténeti Értesítő*, 63. évf. (2014) 1. sz. 177–200.

10. kép

Kendi Ferenc és Antal síremléke (töredék) (A szerző felvétele)

Az előbbi áttekintés alapján állíthatjuk tehát, hogy János Zsigmond és Izabella síremlékeit Gyulafehérvárott készíthette egy helyben működő, előttünk ismeretlen, inkább építészeti tagozatok faragásában, mint alakos szobrászatban jártas kőfaragó, mindeddig pontosan meg nem határozott, de részben kétségtelenül lengyel kötődésű előképekre támaszkodva. Ezek azonosítása valószínűleg pontosítja majd a két síremlék keltezését is. Ha az 1571–1572 körüli keltezés bizonyítást nyer, akkor a gyulafehérvári síremléken a lengyel szárnyas huszárok legkorábbi ábrázolásainak egyikét szemlélhetjük.